

АЗИЗ ҚАЮМОВ

ШЕЪРИЯТ ЖИЛОЛАРИ

*Фурқат лирикаси бўйича айрим
қайдлар ва шарҳлар*

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими
вазилигининг Республика таълим
маркази нашрга тавсия этган*

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1997

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida yashab, ijod etgan taraqqiyparvar, demokrat shoir Furqat lirikasi ўzining mazmundorligi, badiiy jozibasining kuchi bilan аж-ралиб туради.

Ушбу китобда Furqatning ҳассос лирик шоир сифатидаги маҳорати очиқ берилган. Унинг газал ва мухаммаслари, мусад-даслари, устоз шоирлар Навоий, Фузулий, Машраблар мактабини давом эттирмоққа интилгани аниқ далиллар асосида ёритилган.

Қўлланма ўрта мактаб ўқитувчилари, олий ўқув юрлари та-лабалари ҳамда адабиёт мухлислари учун мўлжалланган.

Қ $\frac{4306010400-267}{353(04)-97}$ 198,-97

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1997

ISBN 5-645-02908-0

КИРИШ

Ўзбек адабиёти тарихида XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларидаги адабий ҳаракат муҳим ўрин тутди. Бу даврда Марказий Осиёнинг муҳим маданий марказлари — Қўқон, Бухоро, Хива, Тошкент, Каттақўрғон ва бошқа шаҳарларда кўплаб шоирлар ажойиб ижод намуналарини яратдилар. Ўзбек демократик адабиёти ривож топди. Бу адабиёт меҳнаткаш халқ манфаатларини ҳимоя қилар, халқ оммасининг зулм ва зўравонликка нафратини ифодалар, халқнинг бахтли келажак қурмоқ йўлларини зўр бериб қидирар эди.

Ўзбек демократик адабиётининг ёрқин истеъдодли вакилларида бири Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқатдир.

Фурқат Қўқон шаҳрининг Хўжанд даҳасидаги биринчи Бешариқ маҳалласида таваллуд топган. Профессор А. Абдуғафуров шоирнинг туғилган йилини 1859 йил деб ҳисоблайди. Фурқат бошланғич таълим олган мактаб Муҳаммад Олим мактабдорга қарашли бўлиб, у Жувари Каффон деб аталган маҳалланинг масжидида бўлган.

Фурқатнинг назмдаги устози унинг ҳаммаҳалласи, ўз даври ва доирасида анча таниқли бўлган шоир Нисбатийдир. 1880 йилга келиб, Фурқат Фарғона музофотида шуҳрат қозонган шоирлар қаторидан ўрин олган эди. Биз Муқимий ва Фурқатни маслакдош ва бир-бири билан дўст шоирлар сифатида яхши биламиз. Лекин шунинг унутмаслик керакки, 1880 йили Муқимий 29—30 ёшларда бўлиб, у шоир сифатида анча машҳур эди. Фурқат эса ўша йиллари 20—21 ёшларда эди. Демак, ижодининг илк йилларида Фурқатнинг Муқимий билан дўстлигига маслакдош шогирд ва устоз дўстлиги, деб қаралса тўғри бўлади.

«Тазкирани Қайюмий» қўлёзма китобида Фурқатнинг чеҳраси, кўринишини тасвирлаб: Фурқатни кўрингу бир ҳиндини кўринг, қорамтир киши эди. Бурни сумақ сингарни эди. Шундай бўлса ҳам ёқимли кўринишли бўлиб,

лекин жуда ўйчан, кам кулги эди, — деб ёзади муаллиф П. Қаюмов. Бу таърифни у Қурбонали ака (Умарали ўғли)дан эшитган экан.

Фурқатнинг отаси Холмуҳаммад ака тўғрисида унинг «қотмароқ, буғдой рангли, новча бўйли киши бўлгани» айтилади. У 1914 йилда ҳаёт бўлган. «Тазкираи Қайюмий»да Фурқатнинг ўғли тўғрисида қуйидагича маълумот ёзилган: «Фурқатнинг бир ўғлини кўриб эдим. Чиройли йигит бўлиб, номи Фозилжон эди. 1922 йилда вафот этди». «Қўқонлик шоирлар Мир Аъзам Даврон, Абдуллажон Насимийлар Фурқатга ҳаммаҳалла бўлганлар. Унга эргашиб шеърлар битганлар».

Фурқат бошланғич таълимни тугаллагач, Қўқон мадрасаларида таҳсил олади. 1876 йили Қўқон хонлиги тугатилгач, у оз фурсат Қўқондан Янги Марғилонга келиб, савдо иши билан машғул бўлади. Сўнг Қўқонга қайтади. Бу ерда дўкон очиб, шифобахш дориворлар билан савдо қилади. Оила қуради. Уғил кўради. Қўқонда яшаган йилларида Фурқат шоир бўлиб шуҳрат топади. Муқимий, Нисбатий, Завқий, Фурқат каби шоирлар йиғилишиб, мушоиралар қилишар, бир-бирларининг шеърларига мухаммаслар боғлашар эдилар. Уларнинг шеърлари қўшиқ бўлиб, халқ оғзига тушган, ҳар жойда куйланар эди.

Фурқатнинг ёш ва севикли рафиқаси фожнали равишда ҳалок бўлади. (Овқат пиширмақ учун ёғ доғлаётганида, ўт чиқиб кетиб, аёлнинг кийими ва сочларига ёпишади ва у куйиб ўлади). Шундан сўнг (1886—1887) Фурқат Қўқонда яшай олмади. Марғилонга кетди ва у ерда уч йилча яшади. Сўнг 1889 йил июнда Қўқон, Хўжанд орқали Тошкентга келди.

Фурқатнинг кайфияти оғир, таъби нохуш эди. Фарғонадаги халқнинг оғир ва машаққатли ҳаёти, саводсизлик, қолоқлик шоирнинг юрагини эзар эди. Шахсий турмушдаги бахтсизлик яна бу дардни кучайтирди. Шунинг учун бўлса керак, Фурқат ўз муҳрига **جگر داغ است ذاكر جان فرقت** (Жигар доғаст Зокиржон Фурқат) деб ёздирган.

Фурқат Тошкентда 1891 йилгача яшади. Унинг маърифатпарвар шоир ва илғор маданият тарғиботчиси бўлиб шаклланишида Тошкентда яшаган даври катта ўрин тутади.

1891 йили Фурқат Тошкентдан Самарқандга жўнайди. Самарқандда бир оз вақт бўлиб, кейин Бухорога

ўтади. Сўнг поездда Марв, Ашхобод, Боку ва Ботуми орқали Истамбулга келади. Юнон ва Араб элларида бўлади, Макка ва Мадинани зиёрат қилади. Шундан кейин Ҳиндистоннинг Бомбей шаҳрига келади. Ҳиндистонни сайр этиб, Қашмир орқали Ёркентга келади ва ўша ерда муқим яшаб қолади. Бу ерда оила қуриб, уч фарзанд кўради. Фурқат 1909 йили Ёркентда вафот этади¹ ва шу ерга дафн этилади. Унинг авлодлари ҳозир Ёркентда яшайдилар.

Фурқат ижоди узоқ йиллардан бери ўзбек адабиёт-шунослигининг диққат марказида бўлиб келмоқда. Унинг асарларини биринчи бор қўлёзма ва тошбосма манбалардан йиғиб нашр этган, улар тўғрисида илк бор илмий тадқиқотлар яратган олим филология фанлари доктори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан аربоби Холид Расулдир (1911—1990). Бу муҳтарам тадқиқотчини ҳақли равишда Ўзбекистонда фурқатшуносликка асос солган олим, дейиш мумкин.

Фурқатнинг икки жилддан иборат «Танланган асарлар»и 1959 йили Холид Расул томонидан нашр этирилган. Бу китобнинг биринчи жилдиниң ғазаллар ташкил этади. Унда 196 ғазал бор. Иккинчи жилд эса маснавий, қасида йўлида ёзилган шеърлар, мустаъзод, муҳаммас, мусаддас ҳамда насрий асарлардан ташкил топган. ЎзФА Қўлёзмалар институтида Фурқатнинг Холид Расул томонидан тузилган қўлёзма асарлари тўплами бор. Унга Фурқатнинг ҳозиргача маълум бўлган барча асарлари киритилган.

1990 йилда Қўлёзмалар институти нашр этган «Фурқат ижодиёти» китобига шоирнинг сўнгги йилларда топилган шеърлари киритилган.

Фурқатнинг ўзи тузган девони ҳалигача топилмаган. Қўқонлик ўлкашунос олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи Пўлатжон домудла Қайюмов (1885—1964) Фурқат таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан шоирнинг нашр этилган шеърларини ва ўз қўлларидаги нашр этилмаган бир неча шеърларини йиғиб, бир девон тузганлар ва унга «Фурқат девони» деб ном берганлар. П. Қайюмовнинг «Тазкираи Қайюмий» деб аталган асарлари ҳам бўлиб, унда ўзбек шоирларининг ҳаёти ва ижоди тўғрисида, шунингдек, Фурқатнинг ижоди ҳақида ҳам анча маълумотлар бор.

¹ Баъзи маълумотларга кўра, 1913 йилда вафот этган. (А.Қ.)

Фурқатнинг ижодий меросини ўрганиш бўйича яратилган илмий тадқиқотлар орасида М. Шайхзоданинг «Фурқат ижоди бўйича қайдлар», Ғ. Қаримовнинг қатор асарлари, А. Абдуғафуровнинг «Зокиржон Фурқат», Ш. Юсуповнинг «Фурқат йўлларида» каби китоблари алоҳида ўрин тутади. Шунингдек, В. Й. Зоҳидов, М. Юнусов, Ж. Усмоновларнинг фурқатшуносликка қўшган улушларини қайд этмоқ зарур. Ҳозирги кунда С. Мирвалиев, Э. Шодиев, А. Мадаминов, Д.Расулова, М. Зиёвуддинова, М. Ҳошимова ва бошқа тадқиқотчилар бу соҳада самарали ишлар қилмоқдалар.

Биз ушбу ишимизда Фурқат лирикасининг гоёвий мазмуни ва бадийяти тўғрисида айрим мулоҳазаларимизни баён этмоқчимиз.

ФУРҚАТ ҒАЗАЛЛАРИ

Қисмат ва турмуш

Фурқат ғазаллари ҳаётнинг турли қирраларини ўзида акс эттиради. Шоир ғазалларининг мавзуи, унда баён этилган фикрларнинг кўлами, бадийёт даражасига қараб шоир ижодининг тараққиёти йўлини кузатиш мумкин. А. Абдуғафуров ўзининг «Зокиржон Фурқат» китобида Фурқат ғазаллари мисолида шоир ижодининг айрим даврларини, унинг ижодий такомил сари йўналиш жараёнини яхши ва ишонарли тарзда таҳлил этган. Биз эса Фурқат ғазалларини мавзу эътибори билан кўриб чиқамиз.

Фурқатнинг шуҳрат топган ғазалларидан бири «Ул қоракўз кўзларига сурма бежо тортадур» мисраси билан бошланади. Бу ғазалда шоир ҳам севги, ҳам ёрни куйлайди, ҳам катта ижтимоий масалаларни кўтаради. Ғазалнинг биринчи байти гўзал ёр суврати, унинг қора кўзлари тавсифи билан бошланади. Бу гўзал қора кўзларга сурма тортмоқнинг ҳожати йўқ. Улар шундай ҳам тим қора. Даҳр элининг бу қора кўзларга ошиқу шайдо бўлмоғи айни ҳақиқат. Кўзлар тасвири иккинчи байтда ҳам бош мавзу. Бу ерда шоир жуда кам ишлатилган бадний усул — истнорани қўллайди. Иккала кўзнинг қоралиги туфайли шоир уларни қора ҳинду болаларга ўхшатади. Кўзлар тасвиридан сўнг эгма қошлар тўғрисида сўз боради. Гўё икки ҳинду болалар ёнма-ён туриб ёй тортмоқдалар:

*Ул қаро кўз кўзларига сурма бежо тортадур,
Балки ундин даҳр эли ортиқча ғавғо тортадур.*

*Қошлари остида гўё икки фаттон кўзлари,
Икки ҳинду баччадурким, ёндошиб ё тортадур.*

Фурқат моҳир рассом каби ранглар уйғунлигини тўла сақлайди. Кўз ва қошларнинг қоралиги тўғрисидаги тасвир энди қора зулф тасвири билан давом этади. Шеърда зулфнинг қоралиги тўғридан-тўғри айтилмаган. Чунки бу ўз-ўзидан маълум. Аммо бу зулф туфайли савдойи бўлган девоналарнинг бахти ҳам қора. Чунки савдо қораликни англатади:

*Телбаланмиш зулфини савдосида девоналар,
Қайға борса ўлтириб ерга чалипо (бут) тортадур.*

(Чалипо — сочлар ўрамидаги тугунларга нисбат. А.Қ.)

Чалипо образидан кейин шоир гўзалга «эй, санам» деб хитоб қилади. Бу ҳам мантиқий жиҳатдан асосли. Санам тўғрисида сўз борганида жон ва кўнгилнинг унга талпиниши кўзда тутилади. Шунинг учун шоир ўша гўзалга хитобан дарду ғамини ҳам жонга, ҳам кўнгилга солмоқни илтижо қилади:

*Жон ила кўнгил талашур, эй санам, дарду ғаминг,
Бирни сол кўнглумғаким, жон бирни танҳо тортадур.*

Ҳам фикр, ҳам ифода йўлларининг мантиқий жиҳатдан гоят боғлиқ эканлиги, бадий тасвир воситаларининг янгича, ўзига хос шаклларда келиши Фурқатнинг юксак бадий маҳоратидан далолат бериб туради. Кейинги байтларда бу маҳоратнинг янги қирралари очила боради. Ўша зулф, ўша кокил яна бир байтнинг мазмунини ташкил этади. Кокилнинг хуш бўйидан боғнинг тупроғи баҳра олган. Шунинг учун бу тупроқ мушки сорога (тоза мушкка) айланиб кетган. Кейинги мисрадаги севгини яширмоқнинг иложи йўқлиги ана шу мушкнинг ҳиди билан исботланади. Чунки уни қанча беркитмасин, барибир ҳиди ошкора этиб қўяверади:

*Ишқни пинҳон тутарга бўлма шайдо, эй кўнгул,
Мушк пинҳон бўлса бўйи ошкоро тортадур.*

Фурқат ғазалга тўсатдан Юсуф ҳамда Зулайҳо образларини киритади. Улар гўё юқоридаги қора кўз, зулф, мушк образларига дахлсизга ўхшаб кўринади. Аммо бу боғловчи байт. Нозу ҳусн билан мағрур бўлган Юсуф бечора Зулайҳонинг дардларини нечун сезсин?

*Не билур Юсуфки, нозу ҳусн ила мағрурдур,
Ул қадарким, ишқ дардини Зулайҳо тортадур.*

Шундай қилиб, шоир гўзалнинг чиройи, қошу кўзлари таърифидан севги, ноз, дард мавзуларига кўчди. Бу эса ғазалнинг марказий мавзуга ўтмоққа йўл очиб берди. Бу мавзу замона, давр, унинг тескарилигига оид. Чархнинг кажрафторлиги лирик қаҳрамоннинг кўнглига раҳна солади, уни оғир изтиробларга мубтало

этади. Бу кажрафторлик нодонларнинг айшу ишратда эканлиги, доноларнинг қисмати эса кулфат эканлигига олиб келади. Энди ўқувчи кўз олдида адолатсизлик, җақсизлик, зулм ва зўравонлик ҳукмрон бўлган феодал ҳуллиги ҳукм сурган ёвуз замона ва унинг азоблари туфайли юрак-бағри доғ бўлган покиза шахс образи намоён бўлади, унинг фиғону фарёдлари эшитилади:

*Чархи кажрафторнинг бир шевасидин доғмен,
Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортадур.*

Бу байтда бутун ғазалнинг жавҳари, авж нуқтаси бўлган фикр баён этилган. Энди лирик қаҳрамон ўз ҳолатининг баёини бошқа тасвирларда кўрсатади. Дилдаги зардоблар ранги сариғ олтинга ўхшайди. У кўнгилни қора қилмоқда. Чунки тиббиётдан маълумки, сафро кўпайса, савдойилик (телбалик) келиб чиқади. Шундай қилиб, яна қора, савдо тушунчаларига қайта-миз. Шу билан адабий тасвирлардаги яхлитлик яна тикланади. Айни замонда доноларнинг кулфат чекиши, чархнинг кажрафторлиги ҳам «қора бахт» белгиси эмасми? Демак, ушбу ғазал бадий тўқисликнинг яққол намунасига айланади. Шоирнинг нозик ва юксак фикрларни гўзал ва мукамал бадий либосда яратиш маҳоратини намоён этиб туради.

Ғазал бир гўзалнинг тавсифи билан бошланган эди. Шунинг учун ҳам якунловчи байт яна гўзал тўғрисидаги мавзуга қайтади. Энди бу мавзу севги, инсонийлик, олижаноблик, садоқат ва фидокорлик тимсоли бўлмиш бир зотнинг мадҳияси сифатида жаранглайди:

*Булҳаваслар торта олмас нозанинлар нозини,
Фурқатийдек бекасу шўрийда расво тортадур.*

Ғазалнинг лирик қаҳрамони юзидаги пардани баланд кўтарди. Гарчи у ўзини шўрийда, расво деб ата-са-да, у сохта севги соҳиблари — булҳаваслардан беқиёс даражада юқори туради. Юсуфнинг нозларини кўтарган Зулайҳо сингари бу ажойиб инсон, чин гўзаллик мафтунни ва севги соҳиби ўзининг баланд ҳиммати билан кажрафтор замона, айшдаги нодонлар, ғиж-ғиж қайнаган булҳаваслар тўдаси устидан мағрур юксалади.

Шундай қилиб, ушбу ғазал муҳим ижтимоий умумлашма хулосаларга эга бўлган мазмундор, мукамал бадий шаклга эга соф бадий асар сифатида Фурқат газалиётида алоҳида ўрин эгаллайди.

Кажрафтор фалакнинг густоҳлиги, унинг табъ аҳ-

лига душман экани олижаноб кечинмалар эгаси бўлган қалбларда қаттиқ изтироб туғдирар эди. Фурқатнинг «Оҳким, йўқтур менинг табъимга лойиқ улфатим» деб бошланадиган ғазали ана шундай изтироб ва ғуссаларнинг шеърий изҳоридан иборат. Унда шоир ўз мураккаб ҳолатини, оғир руҳий дардларини очиқ баён этади. У ёлғизликдан, беқадрлиги, бекаслигидан шикоят қилади. Бирор яқин, ғамхўр дўсти, улфати йўқлигини, дил дардларини тўкиб соладиган ҳеч кими бўлмаганини билдиради:

*Оҳким, йўқтур мени табъимга лойиқ улфатим,
Анга изҳор айласам кўнглумда доғи ҳасратим.*

*Бўлмадим бир лаҳза фориғ бу жаҳон ташвишидин,
Найлайин, қон йиғламай, ортар дамодам меҳнатим.*

Дарду ғамлар шоирга қисмат бўлган. Шунинг учун ҳам ҳеч қандай хурсандлик унга насиб бўлган эмас!

*Мен нечук кўргум бу дунёда дами хурсандлик,
Дарду ғам бўлгон эса рўзи азалда қисматим.*

Шоирнинг лирик қаҳрамони бутун умрини юз туман андиша билан ўтказди. Унинг фикрида, одамларга бирор қилмишим озор етказмасмикан, бировнинг кўнглига оғир ботадиган иш қилиб қўймадимми, бирор ҳаракатимдан элга, кишиларга нафъ етдими ё беҳуда ҳаракат бўлдими, деган хаёллар ҳукмрон. Бундай хатти-ҳаракат, фикрлаш усули қаҳрамоннинг табиатидан келиб чиқади. Бундай ҳолат ўша кишининг феъли-хўйи, юриш-туриши, қилмишларининг таркибий бўлаги. Бундай одамда бошқача бирор- фикр ёки беандишалик содир бўлиши умуман мумкин эмас. Шунинг учун ҳам бу қаҳрамон гоҳо ойна сингарини ўзига ўзи ҳайрон бўлади:

*Ўтти умрим кеча кундуз юз туман андишада,
Дамбадам оинадек ортиб ўзимга ҳайратим.*

Аммо бу қаҳрамон барибир ўзига нисбатан жуда талабчан. У қанчалар андишали хатти-ҳаракат қилмасин, ўзини хато ва нуқсонларга тўла деб ҳисоблайди. Ўзидаги бор фазилатларга қаноат қилмайди; узоқдан қараган киши менда жуда кўп иллатлар борлигини кўради, деб ишонади. Бу лирик қаҳрамоннинг юксак мақсадларга интилуви, бу интилиш йўлида ҳали кўп тақомил касб этмоғи лозимлигини сезганини аңлатади;

*Нуқталарким, мендадур, андин киши олим эмас,
Фош ўлур ақсомдин ночор ҳарфи иллатим.*

Кейинги байтлар яхшилик қилиб, эвазига ёмонлик кўрган, ҳеч бир қадршуноси йўқ, ўз ҳаёти, интилиши, мақсадларини аҳли жаҳон тушунмаганлиги туфайли ўкинаётган, ёлғиз кишининг кўнглидаги дардларнинг хазинвор ифодасидир. Бу байтларда мураккаб тасвир воситалари йўқ. Лекин уларда таъсир кучи зўр. Чунки бу ифодаларда ҳаққонийлик ва самимият, дард-ғуссалар тўлиб тошган:

*Йиғласам, айб этманғиз, эй дўстлар, қадримғаким,
Ошнолар олдида бир пулча йўқдур қийматим.*

*Кўп жадал қилдим, биродарлар, кўнгул топмоқ учун,
Ҳеч мақома етмади қилғон тамоми ғайратим.*

*Ҳол агар ушбу эрур, бўйла тирикликдин на суд,
Бўлмаса бир қатла асҳоби жаҳонға ҳурматим.*

*Кимга урдим ошнолик лофини ихлос ила,
Бўлдилар бегона, Фурқат, берди охир зиллатим.*

Бу ғазалнинг лирик қаҳрамони шоирнинг ўзи. Бу ғазал Фурқат ҳаётининг ойнаси. Бу ойна шоир турмуши, кайфияти, хатти-ҳаракатларининг натижаларини ақс эттиради. Унда биз эзгулик, ҳақиқат, элпарварлик йўлидан оғишмай борган, аммо ана шу илғор ғоя ва мақсадлар йўлидаги соф интилишлари учун жоҳил, нодон, тубан, қолоқ муҳит ва замона томонидан таҳқир қилинган мутафаккир, маърифатпарвар зукко инсонни кўрамиз, унинг аянч қисматиға шоҳид бўламиз. Ўз давридан, атрофидаги кишиларнинг умумий савиясидан юқори кўтарилган ҳар бир ижодкорнинг тақдири шундай. Аммо унинг буюклиги, номи ва матлабларининг ўлмаслигига ҳам боис шудир.

Фурқатнинг ушбу ғазалиға ўз мазмуни ва руҳи билан монанд бўлган бошқа бир шеър «Оҳким, ҳамдард йўқ дард ошкор айлай десам» деган мисра билан бошланади.

Бунда ҳам ёлғизлик, бекасликда қолган кишининг нолишлари, оху афғони эшитилади. Унинг бирор дардини тингловчи ғамхўри йўқ, дарду ҳасратларига ҳеч ким қулоқ солмайди, назар-писанд қилмайди:

*Оҳим, ҳамдард йўқ, дард ошкор айлай десам,
Езғали шарҳи ғамимни ғамгусор айлай десам.*

Бу одам элдан шу қадар озурда бўлган, юраги шу қадар безиллаб қолганки, агар ваҳший ҳайвонлар сингари тоғларга бош олиб чиқиб кетгудай бўлса, у ердаги ваҳшийлардан ҳам малол етишидан хавфсирайди. Чунки бу жамиятдаги, унинг атрофини ўраган одамларнинг ваҳшийлигидан шунчалар озор топган. Шоир ана шундай кескин ифодаларда феодал-мустамлака қуллиги ҳукмрон бўлган шаронт, замонани қоралайди. Бу шаронтда ҳукмрон бўлган корчалонларнинг ваҳшийликларини фош этади:

*Ваҳшатим элдин буким, ваҳшидин ўлғайман малул,
Ваҳшийлардек гар маконим кўҳсор айлай десам.*

Бу эл, шоирнинг назокатли қалбидаги дардли кечинмаларини тушунмовчи, уни назарга илмовчи эл шу қадар тор ва тубанки; бу дардманд шахснинг оҳ ўтлари мозор шами бўладиган бўлса, шунга ҳам йўл қўймайдилар. Чунки эл ўртасида фарёд кўтариш имкони йўқ. Тунда яширинча мозористонга бориб фиғон чекиб кўнглини бўшатмоққа ҳам имкони йўқ. Шоирнинг лирик қаҳрамони билан уни ўраб олган муҳит ўртасидаги қарама-қаршилик шу даражада:

*Ихтиёрим буки, эл қўймас ғариб аҳволима,
Ўтлуғ оҳим кечалар шамъи мозор айлай десам.*

Одамларга бу бечоранинг нолаларидан малол етади. Лекин унинг нолаю афғонига чек йўқ, уни тўхтатмоққа ихтиёри ҳам йўқ:

*Кеча элки, нолаи, беихтиёримдин малул,
Таркига йўқ ихтиёрим ихтиёр айлай десам.*

Ғазалнинг охирги байтида Фурқат баҳор, лола об-разларини киритган. Аммо бу образлар ҳам ҳаёт қувончи ёки безаги ифодаси учун эмас, аксинча, лирик қаҳрамоннинг доғ бўлган юраги ва қон ёшлари тасвири учун хизмат қиладилар:

*Дилдаги доғимни, Фурқат, лоладек ифшо қилур,
Қатра-қатра қон ёшим жўши баҳор айлай десам.*

Тўққиз байтли бу ғазалнинг бешинчи, олтинчи, еттинчи байтларида ёр ва диёр тўғрисида сўз беради;

*Ерсиз тарки диёр айлаб эдим, аҳбоблар,
Бор диёру ёр йўқ азми диёр айлай десам.*

Бу шеърда мусофирлик, ғарибликнинг оғир юки остида эзилган кишининг дарду ҳасратлари ифода этилган. Ёр йўқ бўлгани учун у диёрини тарк этмоққа мажбур бўлган эди. Энди мусофирликдан безган, унинг азобини кўп тортган ғариб «азми диёр» этмоққа жазм этган. Диёр ўз ўрнида турибди. Лекин диёр бору дўст-ёр йўқ. Шу туфайли у ўз юртига қайтмоққа журъат этолмайди. Бундан кейин келадиган икки байтда (олтинчи ва еттинчи байтлар) ёр образи бор. У бемехр ва бепарво. Ёрнинг зулфи савдоси лирик қаҳрамонга беқарорлик бахш этади. Бу ёр афсонавий образдир. Бу образ лирик қаҳрамоннинг кечинмаларини ифода этмоқ учун воситадир, холос. Шоир ёр тасвирида «мушкул писанд» сифатини ишлатади. Яъни унга маъқул бўладиган нарсани топмоқ мушкул. Қаҳрамон ўз ёри учун жон нақдини тўкиб солмоқчи. Лекин барибир у ёрга манзур бўлолмайди:

*Ваҳки бир мушкул писанд ишқиға бўлмишмен асир,
Бўлмағай манзури жон нақдин нисор айлай десам.*

*Ул париваш зулфининг савдосидин девонамен,
Тургали бир ерда имкон йўқ қарор айлай десам.*

Шундай қилиб, ушбу ғазал Фурқат қалбининг энг дардли кечинмаларини акс эттиради. Унда шоирнинг ўз атрофидаги кишилар, доира, шароит ва замондан норозилик саслари янграйди; ғариблик, бекаслик, ёлғизлик, ватанжудолик қийноқларида эзилаётган юракнинг фигонли нолалари эшитилади.

Деярли таржимаи ҳол янглиг «Кўнгул дардиға топмай бораман ҳаргиз даво истаб» мисраси билан бошланадиган ғазал ҳам ғоят диққатга сазовордир. Бу ғазалда шоирнинг ўз аҳволи, жамиятнинг унга муносабати баён этилган. Шоир босиб ўтган ҳаёт йўлини таҳлил этади, ҳаёт тажрибасидан хулосалар чиқаради. Лирик қаҳрамон — олий интилишлар эгаси. У назокатли қалб, нафосатли дил соҳиби. Унинг кўнгли элу юрт, одамлар учун ғамхўрлик билан тўла. Вужудини адолат, ҳақиқат, инсонпарварлик ғояларига садоқат банд этган. Бундай одам ёвузлик ва разиллик ҳукмрон бўлган замонда танҳодир. Унинг юксак мақсад ва ниятларини тушунадиган, қадр қиладиган киши йўқ. У кўнгли дард-

ларини ҳеч кимга тўкиб сола олмайди, бирор ғамхўр-ни топмоқ маҳол:

*Кўнгул дардиға топмай бораман ҳаргиз даво истаб,
Ани умри кироми, ҳасрато, бўлғай адо истаб.*

Лирик қаҳрамонимиз не-не яхшиларга умид билан кўз тикди, уларнинг этаклари ғуборини кўзига тўтиё қилиб, улар кетидан юрди. Аммо барибир, ҳеч қандай ғамхўрлик кўрмади:

*Неча бош урдим охир шайхларнинг остониға,
Назар ҳолимға, шояд, айлағайлар деб, дуо истаб.*

*Неча юрдум адашиб-тўғри йўлдин бесару сомон,
Тутуб илгимни йўлға солса деб бир раҳнамо истаб.*

Фурқатнинг ўз олижаноб интилишларида ёлғиз эканини, ёнида бирор мунис, маслакдош, меҳрибон дўсти бўлмагани ғазалларидан очиқ кўриниб туради.

Фурқатнинг ўз кўрган-билганлари асосида замона-сига муносабатини билдирувчи шеърлари кўп. Уларда шоир феодал-мустанлак даврида ўз ўлкаси, халқи бошига тушган мусибатларни кўрсатади. Бундай мудҳиш шароитда ҳукмрон бўлган иллатларни очиб ташлайди. Уша даврда жаҳон аҳли ўртасида вафосизлик, бир-бирига зарар етказиш авж олганидан норозилик изҳор этади. Бу фикрлар Фурқатнинг «Жаҳонни кездиму офоқни сарбасар кўрдим» деб бошланадиган ғазалида айниқса аниқ кўринади. Йигирма бир байтдан иборат бу шеър Фурқатнинг зулм ва ноҳақлик ҳукмрон бўлган давр устидан тузган айбномасидир:

*Жаҳонни кездиму офоқни сарбасар кўрдим,
Вафодин аҳли жаҳон жумла беасар кўрдим.*

Демак, шоир жаҳонгашталиқ даврида «офоқни» у бошидан бу бошигача кезиб чиққач, «аҳли жаҳон»да вафодан асар ҳам йўқлиғига ишонч ҳосил этган. Шунинг учун ҳам унда жаҳондан фойда топмоққа заррача умиди қолмаган. Чунки, шоирнинг айтишича, барчанинг иши бир-бирига зарар етказмоқдан иборат:

*Умиди нафъ жаҳондин не навъ узмай ким,
Мизожни аҳли жаҳонни ҳама зарар кўрдим.*

Бу ерда «мизож» сўзининг аҳамияти катта. Агар аҳли жаҳоннинг мизожидан зарар етказиш ўрнашган бўлса, унда ўшалардан бирор нафъ қидирувнинг ҳожа-

ти қоладими? Демак, бу мудҳиш воқелик кишиларда табиатан зарар ва ёмонликка мойилликни вужудга келтирган. Гайрининсоий муҳит, шаронт қандай гайрининсоий кўринишларни вужудга келтиражагини шоир очиқ айтмоқда. Шу билан ёвузлик иллатига мубтало бўлган одамларни эмас, балки шунга сабаб бўлган ёвуз замонани қораламоқда. Ана шу ёвузлик ҳукмрон бўлган давр кишиларга оғир кулфатлар тушира борди. Фурқат ўз шеърида шу кулфатларни бирма-бир санаб чиққан.

Фалакдан шикоят қилиб бирор кишига бормоққа ҳеч илож йўқ. Чунки, ҳамма ҳам бу даврда шоирнинг лирик қаҳрамони сингари бахти қора, балки ундан ҳам баттарроқ аҳволда:

*Кима фалакдин этай шиквау шикоятким,
Ҳамани ўздин она даврида батар кўрдим.*

Анжуманда ширинсўз, барчага маъқул иш тутадиган, хушфикр кишиларнинг аҳволи оғир. Улар шамга ўхшашдирлар. Чунки, шам махфилни ёритади. Бунинг эвазига эса ҳамиша унинг бошини кесиб турадилар:

*Кимеки, чарбзабон ўлди даҳр маҳфилида,
Бас, они шамъи ҳамиша бурида сар кўрдим.*

Бу ерда шамнинг боши кесилишида ўткир бир нисбат бор. Маълумки, шамнинг учидаги пиликча кесиб турилади. У пиликча эса тилга ўхшаш. Демак, ёқимли ва тўғри сўз айтувчи (чарбзабон) ақлли, доно кишиларнинг тили қирқиб турилади. Бу оламга мусофир бўлиб келган кишининг олдига ҳеч қандай таом қўйилмайди. Замона дастурхони доимо қуруқ. Демак, кишиларга меҳрибонлик, мусофирларни тўйдириш, ғарибларга марҳамат кўрсатишни бундай замона билмайди:

*Қачон мусофир ўлуб келдим ушбу оламга,
Замона хонида осуда моҳазар кўрдим.*

Албатта, бу ерда мусофирлик кенг маънода қўлланилмоқда. Ҳеч ким дунёга абадий яшамоқ учун келмайди. Ҳар бир келувчи бир куни кетади. Демак, дунёда яшовчи ҳар бир одам бу оламга мусофир сингаридир. Аммо, бу замона одамга раҳм, шафқат кўрсатадиган замона эмас!

Шоирнинг лирик қаҳрамони ана шу замона ваҳшатларидан озурда бўлган бир шахс. Агар у дарахт каби ёйилиб энгашиб ўсса, ҳар баҳор унинг шоҳларини ке-

садилар. Агарда қўл томири сингари тўғри бўлса жаҳон аҳли унга ниш, ништар санчадилар:

*Шажар каби агар этдим бу ерда кажравлиғ,
Баҳор ўтмадиким, бош уза табар кўрдим.*

*Агар мисоли рағи даст рост ўлтурдум,
Элидин аҳли жаҳон ниш, ништар кўрдим.*

Қаҳрамон замона иллатларини очишда дадил давом этади. Агар баъзиларнинг базм шамлари равшан ёниб турган бўлса, «Чироғи аҳли маонийни бешарар кўрдим» деб хитоб қилади у. Яъни, маъно аҳли, ақлли, доно, муносиб кишиларнинг хурсандлик шамлари ўтсиздир. Лирик қаҳрамон ўша замонадаги тенгсизлик, ноҳақликдан фиғон чекади. У дейди: «Ҳамоқатеки, ани туъмасин шакар кўрдим». Яъни тубан, номуносиб, ярамаслар шакар ейдилар. Киши бу ижтимоий иллатларни очиб ташлаб улардан шикоят этса, фарёд кўтарса, ҳеч ким унинг сўзларига қулоқ осмайди; ҳамма кўзини кўр, қулоғини кар қилиб олган:

*Ишорати сўхан айлаб жаҳонда кимсагаким,
Ҳамани(нг) кўзини кўру қулоғи кар кўрдим.*

Ана шундай оғир муҳитда, шунчалар қолоқ, онгсиз, адолатсизлик ва ноҳақликка қарши курашга отланиш у ёқда турсин, бу иллатларни фош этувчи киши ҳузурда ўзини гунгу лол тутадиган кимсалар орасида яшаган эди. исёнкор шоир Фурқат! Шунга қарамасдан, шоир ёвузлик тимсоли бўлган ўша мудҳиш муҳитни, замонани шиддат билан қоралашда давом этади. Агар қўлида олтин (зар) бўлмаса, у киши агар малак сингари бўлса ҳам заррача қадрни йўқ. Агар дев бўлса-ю, қўлида зар бўлса ундай шахс мўътабардир. Бу жаҳоннинг яхши нарсалари номуносиб кимсаларга насиб бўлган. Бахмалу кимхобларни булбуллар эмас, балки эшаклар ёпинадилар:

*Йўқ эътибори, зари йўқ агарчи эрса малак,
Эл ичра дев зари бўлса мўътабар кўрдим.*

*Жаҳонни(нг) кулфатида булбул ўрнига афсус,
Либоси бахмалу кимхоб ҳанги хар кўрдим.*

Гўзалликни қадр қилувчи зотлар лутф гадойи эдилар. Аммо бу бадбахт замона охири уларни эшикмаэшик юрадиган гадоларга айлантирди. Чунки, қайси

эшикни қоқмасин у ерда лутф, марҳаматдан дарак ҳам йўқ:

*Малоҳат аҳликим, ҳар доим гадои лутф эди,
Аларни охирул амр гадои дар кўрдим.*

Бу айтилганлардан Фурқат катта ҳулосалар ясади. Жаҳонда, бу бераҳм адолатсиз замонада пок ният одамларнинг орзу-умидлари ушалмаяжак, муродлари ҳеч қачон амалга ошмаяжак. Бундай зотларнинг қисмати ғам, уқубат, муродларининг тонги отмайди; фи роқ кечалари эса беинтиҳо, унинг саҳари йўқ!

*Тамом сайр қилиб рўзғор боғини,
Мурод нахлини топдим у бесамар кўрдим.*

*Ғариби шони ғаму интизори субҳи висол,
Фироқ кечасини, оҳ, бесаҳар кўрдим!*

Энди шоир умидсизлик кайфиятига берила бошлади. У фалакнинг одам боласига душман эканлигидан ҳайратда:

*Фалак ажузасидин меҳр тутма, кўр, Фурқат,
Ки одам ўғлига мудом қийнавар кўрдим.*

Бу шеър шоирнинг бирор воқеа ёки сабаб туфайли дилгир бўлиб ёзган асари эмас. Бу шеърда Фурқат ўзининг узоқ вақтлар давомида ҳаётни кузатгани, турмушнинг барча аччиқ-чучукларини татигани, шундан сўнггина ана шундай оғир якунлар ясаганини очиқ айтади:

*На кўрдинг, айла баёнинки, гардундин,
Наким, кўрубмен, аё ёр, мухтасар кўрдим.*

*Бориси ҳеч экан, ваҳки, роҳату меҳнат,
Баробар охир агар кўрмадим, ваё кўрдим.*

Яна бу шеърдаги айрим ифодалар: «Жаҳонни кездиму офоқни сарбасар кўрдим», «Қачон мусофир ўлуб келдим ушбу оламға», «Тамом сайр қилиб рўзғор боғини», «Ғариб шони ғаму интизори субҳи висол» ва бошқалар шоирнинг баён этган фикрлари умумлашма аҳамиятга эга эканини билдиради. Чунки, бу шеърда изҳорини топган кечинмалар Фурқатнинг фақат ўз ватанида эмас, балки ўзга элларда бўлганида ҳам юзага келган ҳаяжонли туйғулар таъсирида туғилган. Фурқат қаерда бўлган бўлса, ҳамма жойда зулм, ноҳақлик,

зўравонлик, зарпарастлик авжига чиққан, «аҳли маоний», малаквашларнинг аҳволи зору ночор эди.

Фурқатнинг бу шеъри феодал зулми, мустамлакачиликка асосланган жамиятни лаънатловчи бир лавҳадир.

Фурқат ғазаллари турмушнинг барча кўринишларини ўзида акс эттиради. Шоирнинг бирор воқеа ёки шахс билан учрашгани, унинг суврати, суҳбатидан олган ёрқин таассуротни ифодаловчи ғазаллар шоир шеърлари орасида анчагина бор. Фурқатнинг кенг шуҳрат топган «Бир қамар сиймони кўрдим балдаи Кашмирда» деб бошланадиган ғазалини ўқир эканмиз, даставвал бу ғазалнинг воқеабанд эканлиги диққатимизни тортади.

Фурқатнинг лирик қаҳрамони (ғазалда шоирнинг ўзи) Кашмир ўлкасида саёҳат қилаётган пайтида ўша ердаги халқнинг бир гўзал фарзанди билан учрашиб қолади. Ғазалнинг биринчи мисраси шу воқеадан хабар беради:

Бир қамар сиймони кўрдим балдаи Кашмирда...

Шундан сўнг шоир у қизнинг шеърий сувратини илҳомли ифодаларда чизади. Бу гўзалнинг кўзи сеҳрли, сеҳрга хизмат қилувчи ҳар бир ҳаракатида юз хил жоду кўринади. Шоир бу ерда ажойиб лутф ишлатган. Шарқ адабиётида умуман, Кашмир мамлакати сеҳр ва жоду усталарининг ўлкаси деб танилган. Шунинг учун ҳам Фурқатнинг Кашмир гўзалини сеҳргар деб таърифлови мантиқий асосга эгадир. Кашмир сеҳргарлари ўз хунарларида жуда моҳир бўлганлар. Фурқат ҳам гапни ана шу хусусиятга ишора билан бошлаган. Сеҳр ишида бу гўзал юз хил жоду ишлатади. «Жоду» сўзи «қора» маъносига эга. Бу сўз яна ўша гўзалнинг тимқора кўзларига ҳам нисбатдир.

Кўзлари масҳуру юз жоду эрур тасҳирда.

Олдинги мисрада «қамар» образи борлиги туфайли бу ерда ёруғ ойнинг зидди, аини замонда уни ўраган тун зулматини ҳам шу «жоду» эслатади. Тун кетидан тонг ёришиб, кун келади. Кашмир гўзалининг қора сочлари офтоб нурида товланади. Чунки, қуёш унинг гўзаллигига таҳсин ўқиб, бошидан зар сочади:

*Зарра-зарра зар сочар бошига ҳар кун офтоб,
Субҳ келгач, кеча ётиб чашмаи иксирда.*

Фурқат ёр зақани (бағбақаси)нинг чуқурчаси тўғ-

рисида шеърийтда ишлатилмаган бир истиора топган. «Қиссаи Рабғузий»да айтилишича, Бобилда Ҳорут Морутни ўлдириб, бир чуқурга кўмган. Шундан бошлаб ўликни кўмиш расм бўлган эмиш. Кашмир гўзалининг «чоҳи зақани»ни кўрган билан Ҳорут билан Морут бўлак тадбирга тушиб қолганлар. Улар ҳар иккаласи шу «чоҳ»ни талашадилар. Демак, бу гўзалнинг чоҳи зақани ўлимни йўқ қилиб, одамларга ҳаёт бағишлов сеҳрига эга:

*Бир кўриб чоҳи зақан Ҳорут ила Морут икав,
Чоҳи Бобил ичра қолмишлар бўлак тадбирда.*

Ёр кўзларининг шаҳлолиги ва ўзига хос гўзаллигини Фурқат «қийғоч» сўзи орқали жуда ўринли тасвир этган. Ана шу кўзлардан тушган бир назар яшин кучига эга. У шамшир каби ўткир нигоҳ. Гўзалнинг пайваста қошлари улар ўртасидаги ҳолни ҳам шоир бадиниятга бой ифодаларда тасвирлайди:

*Ламъаи қийғоч кўзидин анинг барқи нигоҳ,
Тезлик жавҳарлари гар бўлса ҳар шамширда.*

*Қоши узра холининг асроридин бир нуқтадир,
Сураи нун (ن) ўқидим пайваста ҳар тафсирда.*

Бундай беқиёс чирой эгаси барчани ўзига мафтун этмоғи табиий. Шунинг учун ҳам шоир хулоса қилиб ёзадики, унинг севгиси (яъни ўша гўзалга муҳаббат) ҳар бир ёшу қарининг кўнглидан жой олган, уларнинг диллари бу паривашнинг зулмига боғланган:

*Фориғ эрмас ҳеч ким ул дидрабонинг ишқидин,
Зулфиға вобасталик ҳар бир жувону пирда.*

Ҳазалнинг биринчи бўлаги шу билан яқунланади. Биз Кашмир гўзали билан учрашгандек бўлдик, унинг гўзаллиги, бу ҳусннинг илҳомли тасвирига маҳлиё бўлдик. Шундан кейин шоир кашмирли «қамар сиймо» билан мулоқот қила бошлайди. Ҳазалдаги асосий фикрлар энди ўз баёнини топади. Лирик қаҳрамоннинг бу паричеҳранинг зулфиға асир бўлгани тўғрисидаги хитобига у бундай ҳолатга тушган кишининг умри занжирда ўта-жагини айтади. Бу ердаги зулф ва занжир образлари бир-бирига ғоят уйғун:

*Айдим: «Эй жон офати, зулфингга бўлмишмен
асир»,*

Айди: «Бу савдони қўй, умринг ўтар занжирда».

Шу билан иккала томонга боғлиқ мавзу яқунланади. Энди мулоқотнинг давомига ҳолисона мавзу асос бўлади. Қашмир гўзалининг лаб устидаги холи ўзгача ҳуснга эга. Лирик қаҳрамон ўша ҳолнинг ўрнашган ўрни тўғрисида ҳазиломуз сўз дейди. Гўзал ҳам мутоиба билан жавоб қилади:

«Нуқта лаб устида бежодур», — дедим, айди

кулиб:

«Саҳв қилмиш котиби қудрат магар таҳрирда».

Энди сўз айтиш навбати кашмирли паричеҳрага келди. Унинг саволи ва шоирнинг бу саволга жавоби ғазалнинг, умуман Фурқат шеърятининг энг кучли ўрнидир. Гўзалнинг, нега сен ўз Ватанингни тарк этгансан, деган саволига шоир шу оғир қисмат — ғурбаткашидалик унинг тақдирида борлигидан зорланиб жавоб қайтаради:

Айди: «Эй бечора, нечун айладинг тарки ватан?»

Мен дедим: «Ғурбатда Фурқат бор экан

тақдирда!»

«Бир қамар сиймони кўрдим балдаи Қашмирда» деб бошланадиган ғазал Фурқатнинг шоҳ асарларидан бири. Унда шоирнинг гўзаллик куйчиси, инсон, аёл чиройининг фусункорлигини ўта жозибали тасвирларда чизмоққа тоҳир ижодкор эканини кўрамиз. Айни замонда бу шеърда шоир Фурқат кўнглига жуда яқин бўлган, ҳамниша унинг юрагини доғлаб турган Ватан ва Ғурбат мавзуининг зўр мутаассирона куч билан ифода этилганига яна бир бор шоҳид бўламиз.

Фурқат ўз ғазалларида Шарқ ўтмиш шеърятининг анъаналарини давом эттирган. Бу анъана кашмирли гўзалга бағишланган ғазалда ҳам кўринди. Улуғ мутафаккир шоирлар ғазалнинг асосий мавзуи бўлмиш севги тўғрисида сўзлайдилар. Яна бу мавзу орқали, бахтсиз севгига мубтало бўлган лирик қаҳрамоннинг изтиробли кечинмалари орқали ўз замонаси учун муҳим-аҳамиятга эга бўлган катта ижтимоий ҳулосаларни ҳам баён этадилар. Фурқатнинг «Фироқнинг бирла, эй золим, неча бағримни қон қилдинг» деб бошланадиган ғазали шунга ёрқин мисол бўла олади:

Фироқнинг бирла, эй золим, неча бағримни қон

қилдинг,

Ғаминг бирла яна кўз йўллариин оби равон қилдинг.

Кўриниб турибдики, лирик қаҳрамон айрилиққа мубтало бўлган. Шунинг азобини тортар экан, уни ташлаб кетган ёрдан шикоят қилади. Айрилиқ дардида кўз ёшлар тўкади. Бу шикоят ва кўз ёшлари ўтмиш шеърятининг анъанавий мавзуига хос. Лекин бу ҳасрат ғазалнинг кейинги байтларидаги ижтимоий мавзу учун дебоча ўрнидадир. Чунки лирик қаҳрамон баён этадиган эндиги фикрлар бошқача жарангга эга. У кўнгилга хитоб қилиб дейдики, кўп йиллик синовлар фалакда раҳмсизликдан бошқа ҳеч нарса йўқлигини кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам фалакдан яхшилик кутмакка ҳожат йўқ. Агар фалак, даврон, қисмат тўғрисидаги гаплар бевосита Фурқатнинг яшаб турган замонаси, уни ўраган муҳитнинг тимсоли эканини эсласак, бу фикрлар ҳам шоирнинг ўз даври тўғрисидаги ҳукмини англатади:

*Вафо кўз тутмағил, ҳаргизки, жуз ғаддорлик
йўқдур,
Фалакни, умрлардур, эй кўнгул, кўп имтиҳон
қилдинг*

Бу фикр ғазалда ўзининг изчил давомини топади. Лирик қаҳрамоннинг ўз аччиқ қисматида чеккан нолалари бадииятга бой образлар орқали ифода этилган. У тинмай кўз ёши тўкади. Бу аҳволдан болалар ҳайрон бўладилар. Чунки у болалар лирик қаҳрамонимизнинг кўз мактабидан дарс олар эдилар. Тинмай кўз ёши тўкмак унинг қисматидир. Бу аянч аҳволдан ҳайратланиш даркор эмас. Лекин болалар бу гапларни қайдан билсинлар:

*Кўзимнинг мактабидин тинмайин, эй тифл, ашк
оқар,
Сабаб не эрди, ҳайрат дарсини мунча равон
қилдинг.*

Ғазал фалсафий умумлашмаларга бой фикрлар билан давом этади. Лирик қаҳрамон рафиқига қилган хитобида ҳаётнинг, умуман яшашнинг моҳияти не эканлиги тўғрисидаги мулоҳазаларини баён этади:

*Рафиқо, не эди мақсад жаҳона келмагингдинким,
Кетарда на аён моҳиятингни на ниҳон қилдйне.*

Яшамоқдан мурод не? Дунёга келмоқ ва кетмоқгина эмас-ку, ахир! Қанчадан қанча одамлар бу муаммони еча олмай ўтиб кетдилар. Улар ҳаёт моҳиятини на

аён эта олдилар, на беркита олдилар. Бундай кишилар ҳаётининг мазмуни мақсадсизликдир. Буюк интилишлар, эзгу мақсадларга хизмат қилиш нияти бўлмаган ҳаёт ҳаётми? Бу байтдаги туб ғоя ана шундан иборат. Тирикликнинг ҳосили шуки, ҳаёт бир куни бориб бузилиб йўқ бўлади. Ажал торожидан холий бирор хонумон йўқ. Ақлли одам бу ҳақиқатни яхши биллади. Модомики, шундай экан, киши ўз умри давомида эзгуликка хизмат қилиб улгурмоғи шарт.

*Тириклик ҳосили шулдур, бузулмас деб гумон этма,
Ажал торожидин, оқил, ҳавасдан хонумон қилдинг.*

Ғазалнинг охирги якунловчи байти фалсафий мазмунга эга:

*Дегил бўлмас агар доим муродинг муғбача ҳусни,
Не чун дайр ичра Фурқат хизмати ири муғон
қилдинг.*

Бу ердаги майхона (дайр), муғбача (май ташувчи), ири муғон (майхона эгаси) образлари тимсолий мазмунга эга. Май — бу ҳаёт майи, яъни ҳаётнинг моҳияти. Шу моҳиятни англовга интилувчи киши ири муғон хизматида бўлади. Май ташувчи шу ҳаёт моҳиятини англатувчидир. Фурқат демоқчики, инсон ўз ҳаётининг моҳиятини, киши нима учун яшамоғини билмоққа интилноғи керак. Яшашдан мақсад эзгуликка садоқат, кишиларга яхшилик қилиш, инсонлар, жамият учун нафетказиш. Фурқат ана шу фикрни анъанавий шеъринг тимсоллардан истифода этган ҳолда баён қилмоқда.

Шундай қилиб, ушбу ғазалнинг мазмунидан катта фалсафий мулоҳазалар ўрин олган. Ғазалнинг матлабидаги (биринчи байтидаги) лирик қаҳрамоннинг шикоятли ноласи асосий масала — ҳаёт моҳияти тўғрисидаги фикрни изҳор этмоққа ўқувчида лозим кайфият яратди. Шундан кейин асосий фикрнинг баёни келади. Биз қилган хулосалар ғазалда очиқ-ойдин, лўнда кўрсатилмаган, балки рамзий ифодалар орқали берилган. Лекин масаланинг қўйилгани ва унинг ечими ана шу хулосаларни келтириб чиқармоқда. Шеър тили ҳеч қачон тўппа-тўғрилиқни тақозо этмайди. Шеър тили ҳаминша рамзийдир. Аммо ғазалхон ўзи бу тилда билдирилган фикрни чақиб олмоққа лаёқатли бўлиши керак.

Фурқат шеърларида бош ўрин тутган масала ҳақиқат, адолат қоидаларига садоқат, элпарварлик, халқ бахту саодати йўлидаги юксак интилишлардан иборат.

Юқорида келтирилган қатор мисоллар бу хулосанинг исботига хизмат қилади. Кўпинча шоир дунёқарashi, унинг кўнглига яқин бўлган бу туйғулар ўзгача шаклларда ўз ихорини топади. Шу жиҳатдан Фурқатнинг «Эл ичра ишқ доғин ифшо қилиб бўлурму» деб бошланадиган бир ғазали ҳам диққатга сазовордир. Бу ғазалнинг мазмуни чуқур ва мураккаб. Унда Фурқат ишқ тўғрисида сўзлайди. Аммо бу ишқ бир гўзалга бўлган муҳаббатгина эмас. Бу инсон қалбидаги олий мақсадлар йўлидаги фидокорликдир. Ишқ бозорига кирган киши, дейди шоир, жон нақдини қўлга олган ҳолда, яъни ўзини тўласича ишққа бағишлаган ҳолдагина савдо қилмоққа ҳақли:

*Бозори ишққа кирса рахти висол ҳаргиз,
Жон нақдин қўлга олмай савдо қилиб бўлурму?*

Ана шундай фидойилар Мансури аналҳақ, Насимийлардир. Булар ҳар иккаласи ҳам ўз эътиқодлари йўлида қурбон бўлдилар. Бирини дорга осилди. Бирининг тириклайича терисини шилдилар. Аммо бу фидокорлар қанчалик оғир жазоларга учраган бўлсалар-да, ўз маслакларидан қайтган эмаслар. Бу маслак моҳият эътибори билан инсонни улуғлаш, унинг баланд мавқеъини қатъият билан таъкидловдан иборат эди. Фурқат ана шундай ўзини қурбон этиб фидокорлик кўрсатган маслак курашчиларини тилга олиб, кишиларни олий мақсадлар йўлида қойим бўлмоққа даъват қилади:

*Чилтон шаробин ичмай бош йўнамай чу Мансур,
Дор узра деб аналҳақ ғавго қилиб бўлурму?*

*Суюб терингни осмай ошиқ Насимий янглиғ,
Жонсиз жасадни бетил гўё қилиб бўлурму?*

Шундай улуғ зотларни хотирлар экан, Фурқат ўзининг шулар йўлидан боражагини айтади. Чунки унинг юраги ҳам буюк ишқ дарди билан тўла, жигари доғли, кўз ёшлари шашқатор:

*То дарди ишқ тегмай йиғлаб жигарни эзмай,
Фурқат каби сиршиким дарё қилиб бўлурму?*

Бу ғазалда шоир турмушдаги қарама-қаршиликларни ҳам акс эттиради. Лирик қаҳрамон бир томонда Мансур, Насимий каби олижаноб зотларни кўради. Иккинчи томонда эса ғофиллар ва булҳавасларни. Лирик қаҳрамон ғофил ва булҳавасларга ўз нафратини билдиради. Чунки уларнинг тубанликлари ўша улуғлар қарши-

сида янада очикроқ кўзга ташланади. Гофил суҳбати дўзах азобидан оғирроқ. Булҳавас эса чин ишқдан бе- хабар. У тақлид билан овора. Турмушдаги бу хил кў- ринишлар лирик қаҳрамоннинг дардини янада кучай- тиради:

*Гофилни суҳбатидин жон борица қочинглар,
Дўзах аро чунончи маъво қилиб бўлурму?*

*Эй булҳавас, қўй эмди беҳуда чекма заҳмат
Тақлид ичинда таҳқиқ асло қилиб бўлурму?*

Шундай қилиб, бу кичик бир ғазалда. Фурқатнинг қандай улкан масалаларни кўтариб чиққани ва уларга ўз муносабатини яққол намойиш этганини кўрамиз.

Шоирнинг «Рамзи даҳонидин сўз не дейки, ҳеч асар йўқ» деб бошланадиган ғазалида ҳам жиддий ижти- мой аҳамиятга оид фикрлар изҳор этилган. Лирик қаҳ- рамон ўзининг ҳақиқатга садоқатини қуйидаги ифода- ларда таъкидлайди:

*Рамзи даҳонидин сўз не дейки, ҳеч асар йўқ,
Йўқ сўзни бор демак эл ичра мўътабар йўқ.*

Кейинги мисраларда шўх, сержилва ҳамда бепарво гўзал образини учратамиз. У ошиқни ўзига мафтун эт- гану кетган. Бечора ошиқ ёрнинг қайтувига мунтазир. Гўзал дилбар жилва билан юрганда ҳамма унга кўн- гил боғлайди. У эса ишқда бағри эзилаётганларга зар- рача парво қилмайди:

*Шайдо кўнгул ўшал кун кетти бўлиб гирифтор,
Не бўлди келмагидин то ҳоли бир хабар йўқ.*

*Юрса ўзини ташлаб, ҳар сори жилва бирлан,
Биллаҳки, озмаган дил, эзилмаган жигар йўқ.*

*Доим иши тағофул, қандоғ иложи охир,
Юз йил ўлуб тирилсам, ўтганда бир назар йўқ.*

«Юз йил ўлиб тирилсам, ўтганда бир назар йўқ». Шу мисра билан ғазалнинг иккинчи қисми бошланади. Ли- рик қаҳрамон бепарво ёрдан гинахонликни тўхтатиб, ўз аянч аҳволидан ҳикоя қила бошлайди. Нега гўзал ун- га ҳеч назар ташламайди? Нега қарамай ўтиб кета бе- ради? Чунки, бу бечора ошиқ йигитнинг севгидан, са- доқатдан бошқа ҳеч қандай сармояси йўқ! Уни ўраган муҳит, гуруҳ, замонада эса бундай сармояни ҳеч ким

қора чақага ҳам олмас эди. Қуллик ва зўравонлик ҳукм-
тон бўлган даврда фақат ё зўрлик, ё зар (молу мулк)
ана ҳар нарсага қодир. Соф туйғулар, олижаноб ҳис-
са сезгилар, покиза муҳаббатнинг ҳеч қадри-қиммати
йўқ эди. Фурқатнинг лирик қаҳрамони ана шундай иж-
тимой шароитни қоралаб дейди:

*«Хўбларга зўр ё зар» — эл ичра бу масал бор,
Мен хастани, фигонким, илгимда зўру зар йўқ!*

Лирик қаҳрамон ўзининг қанчалар севги, садоқат,
фидокорликка доир сифатларини намоён этмасин, ҳеч
фойда йўқ. Шунинг учун у ёрга етишув умидидан маҳ-
рум, айрилиқ ва бебахтликқа мубтало:

*Осон анинг висоли бўлмас экан муяссар,
Йўқ эрса, гарчи мушкул мен қилмаган ҳунар йўқ.*

Бу ҳасратли шикоятлар лирик қаҳрамонни чуқур ўй-
лар қаърига ғарқ этади. У ўз замонасида ҳукм сурган
ноҳақлик, покиза қалб эгаси бўлган кишиларнинг ач-
чиқ қисмати тўғрисида фикр юритади. Барча олижа-
ноб шахсларнинг толеъи паст, бахти қора эди бу машъ-
ум замонада. Бунга ўзининг шум тақдири тимсолдир:

*Найлайки, ҳақ яратмиш, Фурқат, мени сияҳрўз,
Шомимда бор узун тун, лекин анга саҳар йўқ!*

Фурқатнинг ўз аччиқ қисматидан нолиб ёзган «Ту-
шуб бошимга кулфат лаҳза-лаҳза» мисраси билан бош-
ланадиган ғазалида ҳам шоирнинг ўз замони, аччиқ
тақдиридан зори эшитилади. Бу шеърнинг ҳар мисра-
сида ўз ватанида қадр топмаган, ҳар лаҳза ранж;
алам чекаётган кишининг фарёди янграйди. У даврон
жафоси остида қолиб кетган, айрилиқ азобларини че-
киб, қон ёшлари тўкади. Дунё унга зулматдай туюла-
ди. Унинг жигари лола сингари доғли. Саҳроларда ёл-
ғиз тептирайди.

*Тушуб бошимга кулфат лаҳза-лаҳза,
Чекармен ранжу ҳасрат лаҳза-лаҳза.*

*Нетай, бермас омон даврон жафоси,
Магар ғам бўлди қисмат лаҳза-лаҳза.*

*Бало дайрида ҳижрон соқисидин,
Ичармен жоми ҳасрат лаҳза-лаҳза.*

*Нетай, жавридин ўлса равшан,
Кўзумга бўйла зулмат лаҳза-лаҳза.*

*Сиришким ўрнидин эзган жигарлар,
Оқар соат басоат лаҳза-лаҳза.*

*Ғами ҳижрон ҳужум айлаб дамо-дам,
Чекар тиги балият лаҳза-лаҳза.*

*Мақомим бўлди саҳро лола янглиғ
Юракда доғи Фурқат лаҳза-лаҳза.*

Бу ғазални Фурқатнинг ижтимоий мавзудаги шеърлари орасида бош ўринга қўймоқ мумкин. Унда феодал-мустамлака зулми авж олган бир шароитда маърифат ва адолатнинг садоқатли куйчиси бўлмиш эркпарвар шоирнинг оловли қалбида қандай кучли ҳаяжонлар туғён ураётгани равшан кўриниб туради.

Юқорида кўплаб келтирилган мисоллардан маълум бўладики, Фурқат ўз замонасидаги адолатсизлик, ноҳақлик, зулм ва зўравонликка қарши исён кўтарган. Аммо бу курашда у ёлғиз эди. Шунинг учун ҳам шоирнинг исёнкор қалби ҳукмрон шароитнинг бўғиқлигини ёриб чиқа олмади. Бу қалбнинг аламли саслари атрофга кенг ёйилди, аммо катта ақс садо топмади. Шоир бу аҳволдан қаттиқ таъсирланади. У турли йўллар билан ўзини, ўз ҳамдардларини овутомққа ҳаракат қилади. Лекин Фурқат ҳеч қачон ўз юксак интилишларидан чекинмайди. Эзгулик абадий. Инсон ҳаётининг моҳияти эзгудикка садоқат билан хизмат қилмоқликда. Эзгу мақсад ва интилишлардан ҳеч қачон чекинмаслик керак. Бошқа ҳамма нарса ўткинчи. Ана шу фикрларни кучли, аммо вазмин ифодаларда баён этувчи бир ғазал «Умр қарори йўқ, чунон барқи гузар ўтар кетар» деган мисра билан бошланади. Бу ғазалда шоир эзгу панд-ўғитларни изҳор этади. Кишининг ҳаёти мазмунли ва гўзал бўлмоғи керак. Шоирнинг айтишича, бунинг бир шarti эрталаб барвақт уйқудан уйғонмоқ. Саҳар файзидан баҳра олиб улгуриб қолмоқдир. Кундалик турмуш қондаларига келсак, шоир насиҳат қиладиги, кишиларнинг айбини ҳадеб юзига солавериб керак эмас. яхшиликларини ҳам мақтай бериш шарт эмас:

*Кеча тамом ётмағил, бори улуш олай десанг,
Токи қўпай дегунчалик файзи саҳар ўтар кетар.*

*Асли ҳунар будур, кўруб боқма кишини айбиға,
На сенда ул қолур ва на айбу ҳунар ўтар кетар.*

Энг муҳим фикрни Фурқат бу ғазалнинг олтинчи байтида баён этган. Бу фикр Фурқатнинг ҳаётда тутган асосий қондасидир:

*Қатъи кўрай десанг зарар кўрма раво чибинға
ҳам,*

Қилсангу қилмасанг агар нафъу зарар ўтар кетар.

Нафъ ҳам, зарар ҳам ўтиб кетадиган нарса. Шунинг учун агар зарарни йўқ қиламан десанг, ҳатто чивинга ҳам озор етказмагин, дейди шоир. Фурқатнинг қандай буюк беозор шахс экани, эзгулик, хайр қондаларига садоқати ана шу байтда яққол кўринади. Фурқат шу қоидага бир умр амал қилди, чунки инсон ҳаётининг моҳиятини эзгулик ва хайрда деб билди ва шу ишонч билан яшади. Лекин чивинга ҳам озор етказмайдиган мутафаккир шоир ўз ҳаётида озурдалиқдан бошқа нарсани кўрмади. Шунга қарамай, қалбининг марказидан ўрин олган бу эътиқоддан сал бўлса-да чекинмади, бир умр унга содиқ қолди! Ҳеч кимга бирор ёмонликни раво кўрмаган адиб қўлидан келганича кишиларнинг оғир ҳаёт юкларини енгиллатишга ҳаракат қилди, эзгу пандлар билан яхшилик сари йўллади. Агар замона чархининг айланиши сенга ғам келтирса, ундан малол чекавермагин, деб ўғит беради шоир, чунки шамол гулли эгиб уни ҳар қанча чайқалтирса-да, барибир шамол ўтади-кетади. Худди шу сингари ўша озорлар ҳам ўтиб кетадилар, унутиладилар:

*Даври замона мунқалиб, бўлма малули келса ғам,
Гулга шамолдек агар қилса асар, ўтар кетар.*

Инсон турмушидаги энг гўзал ҳол — яхшилар суҳбати. Доно кишиларнинг эзгулик тўғрисидаги яхши сўзларини тингламоқ ва уқмоқ. Ана шунини ёдда сақлагил. Ахир қанча кўр ва карлар шундай гўзалликдан бебаҳра ўтмоқдаларку. Шоирнинг эзгу ўғитларидан бири шу. Албатта, бу ерда тўппа-тўғри маънода эмас, балки тимсолий равишдаги яхшиликни кўрмайдиган, яхшилар суҳбатига нописанд, яхшилар сўзига қулоқ осмайдиган маънавий кўр ва карлар кўзда тутилмоқда:

*Яхшини суҳбатин кўруб яхши суҳан эшитки, ул,
Яхши кўруб эшитмайин кўр ила кар ўтар кетар.*

Шоирнинг эзуликка ундовчи бу панду насиҳатлари ҳаққоний смиллар орқали ўз исботини топади. Умр ўткинчи. Ҳеч нарса боқий эмас. Бу фикр кўп таъсирли мисраларда ўз бадий ифодасини топа боради:

*Умр қарори йўқ ,чунон барқи гузар ўтар кетар,
Даҳр мадори ҳам яна мисли шарар ўтар кетар.*

Шоир инсоннинг ёруғ умрини тез чақнаб ўтувчи яшинга, учқунлар сачратиб ёнаётган оловга ўхшатади. Дарҳақиқат, яшин бир дақиқа ярақлаб сўнг сўнади; олов гуриллаб ёнади-ю, кўн ўтмай ўча бошлайди. Шоирнинг айтишича, инсон ҳаёти ҳам шунга ўхшашдир. Ҳатто, бутун борлиққа нур сочувчи қуёш ва ой ҳам охири ботадилар. Шунинг сингари инсон умрининг дақиқалари тўхтовсиз бирин-кетин ўтаверадилар:

*Умри азиз ақибидин тез борур даму қадам,
Қайда борурни билмадим шамсу қамар ўтар
кетар.*

Ҳеч ким бу дунёда абадий қолмайди. Фақр эли ҳам, зар эгалари ҳам ҳаммалари ўтиб кетадилар. Аммо кундалик турмушдаги аччиқликлар давом этаверади. Қон юқи юзларни кўз ёши билан ювмоққа интилиш бефойда. Чунки қон тўла жигарлардан йиғи пайтида кўз ёши орқали яна қон оқаверади. Демак, бу жаҳонда ҳамма нарса ўткинчи. Аммо инсон жигарини қонга тўлдирувчи ёвузликларгина доимийдир.

*Фақр эли кўрса юз алам орқасидин табиб берур,
Хайлу ҳашам бирла агар соҳиби зар ўтар кетар.*

*Қон юқи юзларингни пок айла демонки, ёш ила,
Гиря қилур маҳал яна хуну жигар ўтар кетар.*

Ҳамма нарсанинг ва ҳар бир одамнинг ўтиб кетажаги тўғрисидаги мутлақ ҳақиқатдан, ҳеч ким, шу жумладан, Фурқатнинг ўзи ҳам четда қолмайди. Гарчи ўз шеърлари билан дурру гавҳарлар сочса-да, унинг қисмати ҳам ўтиб кетмакликдир:

*Қолмагуси жаҳонаро ҳеч бир киши, Фурқат, яна,
Сочса агарчи назмидин дурру гуҳар, ўтар кетар.*

Бу фикр Фурқатнинг баҳор тўғрисидаги бир шеърда ҳам айтилган:

*Бўйла нишот кўрмайин, Фурқатий, даҳр боғида,
Бир кун и урмимиз синар нахли қасир-қусур
қилиб¹.*

Умрининг ўткинчилиги, бебақолиги тўғрисидаги фикрларни баён этар экан, Фурқат умидсизлик, тушкунлик кайфиятини яратмоқчи эмас. Бу оддий, аммо мудҳиш ҳақиқатни эслатмоқ билан шоир кишиларни хушёрликка чорламоқда, шу қисқа ҳаётни эзгулик ва хайрга бағишламоққа ундамоқда. Чивинга ҳам озор бермасликка, бировнинг айбини пеш қилавермасликка, яхшилар суҳбатини ганимат тутмоққа ундамоқда. Фурқатнинг айрим ўғитларини қабул қилмоқ ёки қабул қилмаслик мумкин. Лекин шоирнинг ишон умрининг туб моҳияти эзгуликка садоқатдан иборат, деган хулосасини тушунмоқлик шарт!

Фурқат ғазаллари орасида «булбул» радифли икки шеър бор. Шулардан бири «Чаманда ғунчадин бўйнингга тоқмишсен жарас булбул» деб бошланади. Қуйида шу ғазални тўла келтирамиз:

*Чаманда ғунчадин бўйнингга тоқмишсен жарас,
(қўнғироқ), булбул
Магарким, ўзга гулшан рихлатин қилдинг ҳавас,
булбул.*

*Магар бўлдинг бараҳман, жомаи азроқ кийибдурсен,
Белинга боғла эмди гулни торидин марас
(арқон), булбул.*

*Баҳори сунъи ҳақ файзи эрур гулранг ила жавшан,
Вагарна бўлғусидур бир хазондин хору хас, булбул.*

*Фиғон беҳуда, жондин кечмагунча ошиқ ўлмассен,
Ўзини ўхшатиб парвона бўлмас ҳар магас, булбул.*

*Урарсен ишқ лофин шеваи одоб билмассен,
Қилибсен олғали ором гул шоҳин чакас, булбул.*

*Бу исён лаззатидурким, жудо бўлгон гулистондин,
Асири дом бўлдунг, ҳам гирифтори қафас, булбул.*

*Сабоқ олиб ўқигил Матлаъул анвор, Фурқатдин
Бугунги файзи йўқ илҳонларингни айла бас,
булбул.*

Бу ғазал Фурқатнинг ўзига қарата айтган сўзлари-га ўхшаб кетади. Чунки булбул образида шоирни кў-

¹ Абдуғафуров А. Зокиржон Фурқат, 1977, Т., 100-бет.

рамиз. Ҳазалнинг мазмуни бошидан то охиригача булбулнинг қилмишлари, унинг гулга, гулшанга муносабати ва шуларга берилган баҳодан иборат. Шоир чамандаги бўйнига қўнғироқ осган булбулга хитоб қилади. Одатда карвон туяларининг бўйнига қўнғироқ осилар эди. Демак, булбул бу ерда йўлга отланган бир киши ёки сафардаги кишининг образидир. Иккинчи мисрадаги ўзга гулшан рихлатини қилмоқ тўғрисидаги савол ҳам шу фикрга асос бўла олади. Кейинги байтда бараҳман образи бор. У зангори рангдаги кийим кияди. Булбулга берилган саволда унинг «Жомаи азрак» (кўк кийимли) бараҳман бўлиш ёки бўлмаслик ниятида эканлиги сўралади. Маълумки, бараҳманлар Ҳиндистондаги руҳоний табақадирлар. Модомики, булбул яшил кийим кийган экан, бу унинг бараҳманлар юртида бўлганига ишора эмасми? Ундан сўровчи энди белга гул торидан арқон (жарас) боғламоқни маслаҳат беради. Бундай образларга эга ифодалар Фурқатнинг Ҳиндистонда бўлганини ё шу ерда ҳозирча муқим эканлигини англатмайди? Бу ғазалда яна муҳим мазмунли бир байт бор. Унда шоир булбулнинг аҳволига назар солиб дейдики, гулистондан айрилдинг, ҳам домга тушдинг, ҳам қафасга солидинг. Булар ҳаммаси кўтарган исёнининг оқибатидир. Фурқат ўз она юртида яшаган пайтида ўз халқи ўртасида ҳукмрон бўлган эски, қолоқ тушунчаларга қарши исён кўтаради, ҳаёт шароитини замонавий тарзга мослаб ўзгартириш кераклигини тушунди ва зўр куч билан бу фикрни халқ онгига сингдирмоққа ҳаракат қилди. Охир натижа шундай бўлдики, шоир ўз она ватанидан («гулистони»дан) айрилди, ўзга ўлкаларда дом ва қафасга гирифторм бўлди. Фурқатнинг булбулга хитобида ана шу аччиқ кечинмаларнинг ифодаси изҳор этилган. Лекин, фиғон чекавергандан фойда йўқ, деб хулоса қилади шоир. Ошиқ бўлмоқ учун одам жондан кечмоғи керак. Демак, ана шундай фидокорликка қобил бўлмаган одам ошиқлик даъвосини қилмаслиги керак. Чин муҳаббат соҳиби фидоий бўлмоғи даркор. Жондан кечмоққа эса ҳамма ҳам қодир эмас. Бундай якун ушбу ғазалда энг оддий, аммо ғоят таъсирли нисбат орқали ўз исботини топган. Парвонага ўхшаб олов атрофида ўралаша бергани билан ҳеч қайси пашша (мағас) парвона бўла олмайди. Ундан кейинги байтда эса шоир рамзий бир маънони ифодалайди. Булбул ишқ лофини урмоқда. Аммо у одоб

шевасидан беҳабар. Бу ҳол булбулнинг гул шохига қўнган пайтида кўринди. Чунки у гул шохини ўзининг ором оладиган жойи деб танлаган эди. Ошиқлик даъвосини қилувчига бу ярашадими? Гул шохи ҳам гулга қарашли, у ерда ошиқ ўзига оромгоҳ истамоғи хато. Бу фикр шоирнинг ўз-ўзига қилган хитобидек эшитилади. Гўё шоир ўз қилмишларининг баъзи биридан нуқс топмоқда ва шунга истиффор айтмоқда. Бу талқин ғазалнинг охирига байтида ҳам ўз исботини топади. Унда Фурқат «Матлаъул анвор»ни ўқиб сабоқ олмоққа жазм этмоғини ёзади. Энди, дейди шоир, илгариги бефайз сўзларингдан воз кечмоғинг керак. Бизнинг тушунишимизча, бу байтда Фурқат ҳаётида маълум бир ўзгариш содир бўлгани кўрсатилмоқда. Бу ўзгариш шоирнинг тафакқурига ҳам таъсир кўрсатган. Ижодий такомилга эришаётган ижодкор ўзининг олдинги баъзи шеърларини «файзи йўл илҳон» деб ҳисоблайди. Улардан воз кечмоқ кераклигини англайди. Яна у энди «Матлаъул анвор»дан сабоқ олмоқни ўзига лозим деб билади. Нега «Матлаъул анвор»дан? Чунки, Фурқат «Матлаъул анвор»ни яратган буюк ҳинд сўз санъаткори Хисрав Деҳлавийнинг ватанига келган.

Шундай мулоҳазалар асосида бу ғазал Фурқат Ҳиндистонга келганидан сўнг ёзилган эмасмикин, деган тахмин туғилади. Чунки ғазалнинг бошидаги «ўзга гулшан роҳатини» ҳавас қилган булбулга қарата айтилган сўзлар, бараҳман, жомаи азрак тўғрисидаги имо-ишоралар, ўз гулистонидан жудо бўлганлиги туфайли афсус оҳанглари, дом ва қафасдаги бандликка оид гаплар шу тахминни келтириб чиқармоқда. Яна келгуси тадқиқотлар бу масалага аниқлик киритар.

Ҳар ҳолда «Чаманда ғунчадин бўйнингга тоқмишсен жарас, булбул» деб бошланадиган ғазал Фурқат шеърлятида муҳим ўрин тутган, шоирнинг ҳаёти, фикрлов оламига кирмоққа йўл очадиган асарларидан бири экани шубҳасиздир.

ИИЛ ФАСЛЛАРИ

Фурқат ғазаллари орасида бевосита йил фаслларига атаб ёзилган шеърлар бор. Уларда шу фасл тасвири берилган. Аммо улар инсон, жамият ҳаёти билан чамбарчас боғланган. «Ваҳм бирлан ғаллани қиммат қилур ҳаннотлар» деб бошланадиган ғазал қиш тўғриси-

да. Бу ғазалда қиш фаслида турлича шаройт, турлича аҳволдаги кишиларнинг ҳис ва кечинмалари ифодаланган.

Шоирнинг диққат-эътибори қиш совуғининг шиддатиде. Тўғрироғи шу шиддатнинг камбағаллар турмушига таъсирида. Тинмасдан қор ёғмоқда. Лекин шоир қишдаги қор чиройини эмас, балки шу қор келтирган совуқ туфайли юз берган қаҳатчилик ва қимматчилик тўғрисида ёзади. Ғалланинг нархи ошиб кетган. Эл бошига қиш совуғи ёпирилганидан фойдаланиб, бозорчи ҳаннотлар одамларни кўпроқ таламоқдалар;

*Ваҳм бирла ғаллани қиммат қилур ханнотлар,
Икки-уч кун тўхтамасдан ёғса ногоҳ қор қиш.*

*Шаҳр эли барча емоқ-ичмак балосига қолур,
Кам бўлуб байъу шароъ (савдо-сотик) тўхтаб
қолур бозор қиш.*

Камбағалларнинг уйида ўтин йўқ. Шунинг учун уларнинг уйидаги сандалида ўт ҳам йўқ. Уй совуқ. Кишилар совуқ уйда, ўтсиз сандалида совуққа қотмоқдалар. Ҳар ерда совуқ азобини чекадилар:

*Уйда ўлтурсанг совуқдин қақшабон бу бир бало,
Сандали бирла йчоқ айлар путинг нокор, қиш.*

Камбағалнинг уйида овқат ҳам йўқ. Киши бирор озуқа топиш мақсадида кўчага чиқади. У совуқда изиллаб ҳар ёнга чопади; аммо бирор нарса топа оладими, йўқми ҳали бу гумон. Қишда энг керакли нарса ўтин. Ҳамма нарсадан олдин уйга ўн ғўла ўтин керак. Мана орзуларнинг бири:

*Кўчага чиқсанг тириклик боиси овқат ўлур,..
Дафъатандин уйга ўн ғўла ўтун даркор, қиш.*

Агарда уй иссиқ бўлса, қиш азобидан қутулиш мумкин бўлади. Унинг устига, маишат жойида бўлса, яна яхши. Унда ташқарига, совуққа чиқмай иссиқ уйда ўтирган киши қиш фаслида ҳам худди гулзорда ўтиргандай бўлар эди:

*Иссиғ уйда бўлса асбоби маишат жо ба жо,
Чиқмасанг ташқориға деса бўлур гулзор қиш.*

Чин реалистик усулда яратилган бу ғазалда инсон ҳаётининг ҳар бир кўриниши ўзининг аниқ тасвирини топган. Қиш пайтида кишининг барча топган-тутгани арф бўлиб кетади. Қўлида ҳеч қанча ақчаси қолмайди. Ёунки, иссиқ кийим, зарурий уй-рўзгор ашёлари қишга шай бўлмоғи шарт:

*Боқмайин бору йўқингга сарф айлаб бўлмағай,
Ез бўлгунча қўлингда дирҳаму динор, қиш.*

*Камзулу пўстини била иссиғи йўқ тандурға,
Тез бўл, тайёр қил, дер пахталиғ шалвор, қиш.*

Қишнинг қаҳратон совуқ куни, камбағаллар тирикчилик йўлида эрталабдан оқшомгача кўчаларда дилдираб тентирайдилар, ризқи рўз қидириб ҳар ён еладилар.

*На қилайким, йлтурай деса совуқни зўридин
Эрта оқшомда чиқар ҳар кўчага ночор, қиш.*

Шундай қилиб, бир кичик шеърда Фурқат камбағал, юпун оилаларнинг қишнинг совуқ кунларида қанчалар азоб чекканини очиқ кўрсатади. Бу шеърни ўқиғанда ўтинсиз уйларда совқотаётган кишиларнинг қийналишлари, ўтсиз сандалларнинг совуқ нафаси, овқатга зор қашшоқларнинг ачинарли аҳволи ўқувчи кўз олдидан бирма-бир ўтади. Яна совуқнинг шиддатидан фойдаланиб, бозорда нарху наволарни ошириб юборувчи ханшотларга нафрат ҳам зўраяди. Шоир қишнинг шиддатли совуғидан нолиётгани йўқ. Агар иссиқ, маишат жойида бўлса, қиш манзараси гулзор бўлиб туюлар эди. Шоир камбағалларнинг қиш пайтидаги аянчли аҳволига ачинади. Унинг диққат-эътибори ана шу камбағалларда. Фурқат уларнинг ҳолига куйилади, уларнинг дардини ўз дарди каби кўради. Шоир ана шу бенаволарнинг ҳамдарди, улар чекаётган ташвиш ва изтиробларнинг куйчиси сифатида майдонга чиқади. Шу кичик бир шеърда халқ ҳаётининг катта бир бўлаги кўринади, шоир юрагининг халқпарварлик билан тегиши сезилиб туради.

Қиш тасвирига Фурқатнинг яна бир шеъри бағишланган. У ҳазиломуз шеър. Унда шоир сандални мақтайди. Маълумки, Фурқат яшаган замонада бирор онла

қиш мавсумида сандалсиз яшай олмас эди¹. Чунки иситувчи бошқа восита бўлмаган. Қаҳратон қиш ҳар томондан кишиларга совуқ нишларини аёвсиз санчиб турганда одам учун бирдан-бир совуқдан жон сақлайдиган жой ўтли, иссиқ сандал бўлган.

Фурқат сандални таърифлаб, ёзади:

*Дўстлар, тан роҳати ороми жондур сандали,
Барчага марғуби дил руҳи равондур сандали.*

*Истироҳат боисидур, балки ишрат мужиби,
Бу сабабдин элга айши бегарондур сандали.*

Бундай умумий тавсифдан сўнг сандалнинг сифатлари тўғрисида сўз кетади. Кўмир солиб қўйилса, сандал гуппи чопоннинг ўрнини босади. Ташқарида қору ёмғир тўлқин уриб ётса, иссиқ сандал бир гўзал жувонга ўхшаб ёнингда бўлганининг ўзи лаззат. Хусусан, совуқ сувда ювинган кишини сандал меҳрибонлик билан ўз бағрида иситади ва ҳоказо. Сандални мақтаб ёзилган ғазал Муқимийда ҳам бор. Бу сандал таърифидаги шеърлар сандалнинг сифатларини эмас, балки ўша замонада кишиларнинг нақадар қолоқ, ночор турмуш кечирганини англатади. Уша даврдаги оғир, машаққатли турмушда оддийгина чўғ солинган чуқур устидаги сандалда исинмоқ ҳам кишиларга «дориламон», уларнинг дил қушларига «ошён» каби туюлган.

Фурқатнинг табиат тасвирига бағишланган кўпгина шеърлари баҳор мавсумининг тароватини васф этадилар. Жумладан, «Баҳор айёмида гул гашт этарга бир чаман бўлса», «Умр хуш ўтмас баҳор айёми саҳро бўлмаса», «Баҳор айёми бўлдию тушубдур бошима савдо», «Фасли навбаҳор ўлди кетибон зимистонлар» деб бошланадиган ғазаллари баҳор гўзаллиги, унинг инсон қалбида уйготган бой кечинмаларининг тасвиридан иборат:

¹ Ҳозирги ёш авлоднинг баъзи вакиллари сандални (ёки тапча) кўрмаган. Шунинг учун уни таърифлаб берини керак бўлади. Унинг ўртасига кичик бир чуқур қазилади. Четларига гипс ётқизилади. Шу чуқур устига тўртбурчак куб шаклидаги столча ўрпатилади. Унинг оёқлари ўртасида гурвадак дейиладиган ёшикчаси бўлади. Гурвадак ўша чуқурча устини қоплайди. Столчанинг устига кўрпа ёпилади. Атрофига кўрпачалар солиб қўйилади. Учоқдаги чўғни олов куракда келтириб кўрпача ва гурвадакни кўтариб туриб чуқурчага солинса, сандал исийди. Кишилар кўрпачада ўтириб қўл ва оёқларини кўрпа остига тикиб пешадилар. А.Қ.)

*Баҳор айёмида гул гашт этарга бир чаман бўлса,
Қилурға шарҳи ҳол, аҳли муҳаббат икки тан бўлса.*

*Хазон айёмида ул тавба қилган бўлса ҳам майдин;
Етиб майхораликинг мавсуми паймон шикан бўлса.*

*Булут қатра фишону руҳафзо сабзалар хандон,
Ариқларнинг лабида сабзакори бир чаман бўлса.*

*Ҳаво ҳам мўътадил, ҳавзи мусаффо, суффаи дилкаш,
Оқар сув ғалт уруб себарга узра мавжзан бўлса.*

*Сабуи лаъл бирлан шишаи байзоу олтин жом,
Ушал мажлисда соқий бир нигори сиймтан бўлса.*

*Гул узра андалибу сарвнинг бошида қумрилар,
Юзу қад ҳасратидин аҳу фарёд айлаган бўлса...*

*Киши тўбию кавсар, жаннату ризвонни не қилсин,
Жаҳон айвонида ҳосил бу янглиғ анжуман бўлса.*

Бу мисраларда Фурқат табиат тасвирининг моҳир мусаввири сифатида кўринади. Қатра-қатра ёмғир доналарини шўхлик билан сочаётган оқ булутлар кўк узра учадилар. Бу қатралардан ҳаёт намини тотган сабзалар хандон ташлаб куладилар. Ариқларда сувлар тўлиб тошиб қувнаб оқадилар. Уларнинг қирғоқлари ям-яшил чаманлар билан қопланган. Ҳаво жуда иссиқ ҳам эмас, совуқ ҳам. Покиза сув билан тўла ҳовузнинг юзаси ойнадек равшан. Ҳовуз бўйидаги чиройли супада ўлтириб дўстлар суҳбат қурмоқлари мумкин. Эрта баҳорнинг гўзал чехраси жўшқин қалбларда тўлқинли туйғулар уйғотади. Киши бундай тароватли гўзаллик қучоғида муҳаббатли қалб эгаси бўлган олижаноб бир зот билан учрашувни орзу қилади. Шу анжуманда кумушбадан соқий нигор хизматда бўлса. Бир-бирига шарҳи ҳол қилмоқда бўлган нафосатли суҳбатдошларга гулзордаги гуллар, шоҳида нола чекаётган булбуллар, сарвнинг назокатли қадду қоматига асир бўлган қумриларнинг қўшиқлари жўр бўлиб кетади... Агар одамга шундоқ дамлар муяссар бўлса, унга афсонавий жаннат боғи, ундаги хаёлий тўбий, кавсар суви ва гўзал ризвонларнинг ҳожати қоладими...! Фурқат табиат гўзаллигини шунчалар чуқур ҳис этар ва уни гоят баланд кўяр эди. Бу гўзаллик шоирнинг кўнгил кўзгусида ўзи-

Нинг нурли аксини топади. Бу инъикос айни замонда бизнинг қалбларимизга ҳам ёруғлик ва сурур бағишлайди. Ана шундай фусункор масканда, шоирнинг айтишича, киши ёлғиз роҳатлана олмайди. Унинг ёнида ҳам қалби, ҳам орзу интилишлари ҳамоҳанг бўлган суҳбатдош бўлмоғи керак.

Ана шундай дўстлик, ҳамжиҳатлик, диллар унсдошлиги мавжуд бўлса яна нима керак кишига! Ушанда бу тоза сувлар билан мусаффо, қушлар қўшиғи жарангидан янгроқ гулзор жаннатдан афзал туюлиб кетмоғи табиийдир.

Аммо ғазалнинг энг охирги якуний байтида лирик қаҳрамоннинг ҳазин ва мунгли овози эшитилади. У китобхонни ҳушёрликка чорлайди. Макони ғам ва андуҳ билан тўла бўлган кишига бундай хурсандлик ва дилшодлик қаёқдан насиб бўлсин!

*Суруру шодликни даҳр боғида нечук кўргай,
Камина Фурқатийнинг маскани байтул ҳазон
бўлса.*

Демак, юқоридаги гўзал тасвирлари реал шароитга эмас, шоирнинг хаёлот дунёсига мансуб эди. Байтулҳазан (ғам уйи) да қамалиб ётган Фурқатий бундай гўзал жойларда бўлмоқни, бундай шодликларни кўрмоқни ўйлашга ҳам журъат қила олмайди. Унинг қисмати, маскани, бу замонанинг унга бағишлагани фақат ғам, қайғу, ҳасрат ва андуҳ, холос!

Юқоридаги табиат гўзалликлари тасвири қаршисида, жаннатдан афзал анжуман билан ғам уйи ўртасидаги қарама-қаршилиқда лирик қаҳрамоннинг аянчли, мушкул ҳолати аниқ кўринади. Аввалгиси орзу, кейингиси воқе ҳаёт; олдингиси хаёл маҳсули, сўнггиси кундалик турмуш.

Шундай қилиб, навбаҳор тасвирига бағишланган бир ғазални шоир аниқ турмуш тасвири билан тугаллайди. У кучли бадийий ифодаларда ўзининг даҳшатли замонаси туфайли пайдо бўлган аччиқ қисматидаги порозилигини баралла изҳор этади.

«Умр хуш ўтмас баҳор айёми саҳро бўлмаса» деб бошланадиган ғазал ҳам худди шундай кайфиятни билдиради. Бу ғазалда ҳам дастлаб лирик қаҳрамоннинг баҳор-гўзаллигига мафтун қалбидан чиққан садолар янграйди. У баҳор айёмидаги саҳро сайри, лолазорларнинг таровати, ўлар бағридаги айш-роҳатини куйлайди.

Шундай чоғда хизматда бўлган гулчеҳра соқийнинг чиройи, ундан баҳраварликнинг лаззати, шу анжуманда ҳозир бўлган зариф кишиларнинг зукмолиги шеърда ўзининг ёрқин ифодасини топган:

*Умр хуш ўтмас, баҳор айёми саҳро бўлмаса,
Лолазор ичра бисоти айш барпо бўлмаса.*

*Ҳосил ўлмас бодау жом ила мийнодин мурод,
Жилвагар то соқийи гулчеҳра андо бўлмаса.*

*Базм аҳли бўлсалар майхоралар анда зариф,
Дарди йўқ ағёр ўшал мажлисда асло бўлмаса.*

Лирик қаҳрамон ана шу суҳбатда дарди йўқ ағёрнинг бўлмаслигини тилайди. Унинг ағёрлиги душманлигида эмас, бедард эканидадир. Дарҳақиқат, зарофатли кишилар учун бедард душман кабидир. Дарди йўқ кимсанинг ағёр сифатида кўрилмоғи халқ оғзидаги «ишқсиз эшак, дардсиз кесак», мақолига мос келади. Ағёр сўзи тилга олиними, энди бошқа салбий кўринишлар тўғрисидаги фикрлар ҳам изҳор этила боради. Бу хазон гарди. Ушандай гўзал ва мукаммал анжуман таърифида сўз бораётганида лирик қаҳрамоннинг гўзалликни тавсиф этувчи сози хавотирлик оҳангига мойил бўлади. Бирдан бирорта нохушлик бу гўзал анжуманни йўққа чиқарувчи омил пайдо қилмасмикин?

*Даҳр гулзорида ҳишдур яхши таъмири бисот,
Гар хазондин гарди ҳодис анда пайдо бўлмаса.*

Демак, ҳар бир яхшилик, агар хазондан эмин бўлсагина яхши. Гарчи лирик қаҳрамоннинг кечинмаларида шундай ташвиш юзага келса-да, у ҳаёт гўзаллигининг тимсоли баҳор кўркамлиги ва ёр чиройи тавсифидан чекинмайди. У ишқ ўти яратган савдойилик инсон ҳаётининг туб мазмуни бўлмоғини айтиб, инсон гўзаллик ва севгидан баҳра топиб яшамоғи кераклигини эълон қилади:

*Оби ҳайвон бирла умри жовидонни не қилай,
Бир хати Хизру лаби лаъли Масиҳо бўлмаса.*

*Хок ўлсун ул танеким, ишқ ўтида куймаса,
Зери по бўлсун сареким, анда савдо бўлмаса!*

Баҳор ҳусни, севги латофатини куйловчи бу мисраларнинг қанчалар кундалик турмуш лавҳалари бўлганини айтмоқ маҳол. Аммо баҳор фасли, гўзаллик оғу-

ши, зарифлар суҳбати, хазондан эминлик, айниқса севгини улуғловчи фикрлар Фурқатнинг таъкидига кўра ҳар бир инсон қалбида яшовчи эзгу орзу-умидлардир. Агар киши чин инсон бўлса, шу тилаклардан ташқарида бўлмоғи мумкин эмас:

*Фурқат айлар орзу бу анжуманни ҳар баҳор,
Одам эрмас ҳар кишида бу таманно бўлмаса!*

Баҳор мавзуи Фурқатнинг бошқа шеърларидан ҳам ўрин олган. Шулардан бири «Баҳор айёми бўлдию тушибдур бошима савдо» мисраси билан бошланади.

Бу шеърда лирик қаҳрамон баҳор айёмининг ранг-баранг бисоти, боғ ва саҳроларнинг безаклари, қушларнинг жонбахш сайроқилигини тавсиф этади. Яна ўзининг дарду аламлари, ҳайрат ва изтиробларини тўкиб солади. Табиат чиройи қаршисида инсон бахтсизлиги яққол намоён бўлади. Шонр ана шундай қарама-қаршиликлар бирлигида аниқ ҳаёт кўринишларини тасвирлайди. Бу қарама-қаршилик ғазалнинг биринчи байтидаёқ кўринади:

*Баҳор айёми бўлдию тушибдур бошима савдо,
Ки лола баргидек кўнглимда юз минг доғлар пайдо.*

Ғазалнинг бутун мазмуни шу байтда ўз аксини топган. Баҳор айёми. Лолалар очилган. Баҳор гўзаллиги одатда ёқимли туйғулар уйғотади. Бу туйғулар инсон қалбини турли-туман гўлгулалар билан тўлдиради. Аммо лирик қаҳрамоннинг бошидаги савдолар машаққатли. Чунки унинг кўнгли ўша лолалар бағридаги каби доғлар билан тўла. Кейинги байтларда баҳор айёмининг шарҳи давом этади. Ёқимли насимлар еладилар. Ер улардан баҳра олиб, хуррам. Ҳар ённи кўм-кўк сабзалар қоплаган. Боғу саҳролар зийнат топганлар. Чаманларда қумри, тўти, булбуллар нағманардозлик қилдилар. Уларни маст этган гул, нарғис, савсан ва раънолар чеҳра очганлар. Тош, тунроқлар орасидан лолалар бош кўтарган, жангалистонларда гуллар яшнайдди:

*Насими хуш тегиб бўлди ҳама ер сабзау хуррам,
Бисоти ранг-барангдин топти зийнат боғ ила саҳро.*

*Димоғига тегиб накҳат хуруш айлаб чаман аҳли,
Бири қумри, бири тўти, биридур булбули шайдо.*

*Аён этмиш ўзини юзларидин бурқани ташлаб,
Бири гулдур, бири наргис, бири савсан, бири раъно.*

*Худонинг қудратидин, гул чиқармиш жангалистон-
лар,*

Кўкарди санги хородин ажойиб лолаи хумро.

Ана шундай гўзалликлар тавсифидан сўнг лирик қаҳрамоннинг изтироб чекаётган қалб овозлари эшитилади, уни тўлдирган ғам-қайғулардан шикоят унлари келади. Бу ҳасрат нидолари биринчи байтдаги «Ки лола баргидек кўнглумда юз минг доғлар пайдо» деган фиғоннинг шарҳидир. Чаманлар шу қадар ўзига оро бериб чирой очган бир фурсатда қаҳрамонимиз бундай ҳусн томошасидин баҳравар бўладиган кайфиятда эмас. Унга ҳар бир гул тикан, ништардек. Унинг юрагини «юз минг ғам» тўлдирган. Лекин ҳасратини тингловчи бирор ҳамдард йўқ. Шу туфайли вужуди куйиб чўққа айланиб кетгандек. Иши фақат кумри сингари вовайло деб фарёд қилишдангина иборат:

*На мумкин борина азми тамошаи чаман этмоқ,
Они ҳар бир гулидур жонга гўё наштари хоро.*

*Паривашларни (не) доғи бир тараф кўнглумда юз
минг ғам,
Тўлуб тошар юрагим дамбадам монандаи дарё.*

*Кима айтай бу ўтлуқ ҳасратимни, эй мусулмонлар,
Ҳама жисмим куюб ахгар бўлубдур қолмайин асло.*

*Асири дарди ҳижронинг бўлубдур мубтало Фурқат,
Чу кумри доимо йиғлаб деюр фарёду вовайло.*

Фурқатнинг баҳор тавсифига бағишланган шеърлари анчагина. Уларнинг баъзиларида шоир табиат, баҳор ҳусндорлигининг илҳомли куйчиси сифатида кўрилади. Унда Фурқат табиат чеҳрасининг латофати, унинг баҳорий навқиронлигини, ёрнинг беқиёс ҳусну жамоли ана шу гўзалликка уйғунлигини тасвир этади. Ҳазал лирик қаҳрамоннинг ўз яқинлари, ёру дўстларига баҳор гўзаллигидан баҳра олмоққа чақирғи билан бошланади:

*Бу баҳор айёми бўлди, келинг, эй аҳбоблар,
Боғ аро нўш айлайлик биз ҳам шароби ноблар.*

Шу хитобдан кейин баҳор чеҳрасининг латофати бирма-бир кўрсатила боради. Жонни эркалатувчи шаб-бодалар эсмоқда. Булут ёмғирнинг гавҳар доналарини сочади. Гунчалар кулиб юз очадилар:

*Энди жонпарвар насим, бўлгач булут қатрафшон,
Гунчалар кулдию юз очди гули сероблар.*

Кейинги байтда шоир ажойиб истиора ишлатган. Маълумки, наргис кўзга ўхшаган гул. Шоир бу кўзни уйқуда деб ҳис этади. Сарв устида қумри, гул ёнида булбул шунчалар қаттиқ фиғон чекдиларки, уларнинг унидан наргис кўзидаги уйқу қочди ва у уйғониб кетди:

*Сарв уза қумри, гул узра андалиб афғонидин,
Учди якбора чўчиб наргис кўзидин хоблар.*

Кўнгилларни маҳлиё қилувчи гўзал табиат тасвири янада жўшқинроқ мисолларда давом этади. Кўм-кўк сабзаларга булбулнинг турраси (кокили) боғланиб кетган. Сабзазор четидаги савсанлар ўсган жойда эса оқар сувлар жимирлаб ўтмоқдалар. Бу гўзал мавсумда, шундай жаннатсифат боғда лирик қаҳрамон ойдин кечаларда ёр билан қўл ушлашиб сайр этмоқни орзу қилади:

*Қани бир ёреки, гулгашт айласак қўл ушлашиб,
Бехалал оҳиста-оҳиста шаби моҳтоблар.*

Шундай лирик туйғулар бағрида ҳам барибир Фурқатнинг лирик қаҳрамонига хос кайфият — изтиробли дардмандлик ётади. Биринчидан, лирик қаҳрамон ёр билан гул гаштини орзу қилади. Бу фақат истак. Чунки, қаҳрамонимизда ўшандай ёр йўқ. Шунинг ўзи дил осмонида дард булутини яратади. Бу булутдан оғир томчилар кўз ёшлари бўлиб тўкила бошлайди. Лирик қаҳрамон лаъл рангидаги соғарда қизил бодани узатмоқни соқийдан сўрайди. Бу майнинг ранги унинг қалбини тўлдирган хунобларга монанд:

*Лаългун соғарда, соқий, арғувоний бодани,
Сибқориб бергунг эрур ғамдин дилим хуноблар.*

Охирги мисрадаги «ғамдин дилим хуноблар» деган хитоб бу шеърнинг умумий кайфиятини билдиради. Фурқат лирик қаҳрамонини ҳеч қачон шодмон кўрмаймиз. У баҳор кўркамлигидан чуқур таъсирланади, қуш-

лар нағмаси, гуллар пардозига мафтун бўлади; жилғаларда қувнаб чопаётган сувларга, булут тўкаётган қатраларга ҳавас билан боқади. Аммо мудом унинг дили гам, қайғу билан тўла! Унинг кўнгли ўз халқининг аянч аҳволдан эзилган. Ўз эли, она юртининг бошидаги бахтсизлик унинг юрагини тирнайди. Бас, шундай экан, бу юракка баҳор ҳусни юпанч бағишлай оларми эди. Аксинча, баҳор латофати қаршисида халқ ҳаётининг оғир дардлари янада очиқроқ кўрина боради-ку!

Навбаҳор тавсифига бағишланган яна бир ғазал «Фасли навбаҳор ўлди, кетибон зимистонлар» деган мисра билан бошланади. Фурқат бу шеърда ҳам табиат гўзаллигининг сеҳрли куйчиси сифатида кўринади. Навбаҳор чеҳра очди. Гулистонлар сайри ғанимат. Эрта тонгда тушган шабнамдан сабзалар яйраб яшнайдилар. Саҳар пайти табиат чиройига дил берган лирик қаҳрамон настарин, ёсуман, наргис гулларининг юз кўрсатишини завқ билан кузатади. Момақалди роқ гурлайди, яшин чақнайди, тоғлар ларзага келгандай бўлади. Қумри ва булбуллар нола чекадилар. Гуллар, сарвлар уларга нозу ишва билан боқиб, улар фиғоинини янада кучайтирадилар. Ҳаёт ўзининг раң-баранг чиройи ва сармазмун моҳиятини намоён эта боради.

*Фасли навбаҳор ўлди, кетибон зимистонлар,
Дўстлар ғаниматдур, сайр этинг гулистонлар.*

*Субҳидам тушуб шабнам, бўлди сабзалар хуррам,
Гул уза томиб кам-кам ёғди абри найсонлар.*

*Настарин ювиб юзни, ёсуман тузиб ўзни,
Наргис очибон кўзни интизори ёронлар.*

*Бир саҳар эдим уйғоқ, ўт тутошти оламға,
Тоғлар чекиб ларза, титради биёбонлар.*

*Қумрилар қилиб ку-ку, булбул айлабон чаҳ-чаҳ,
Сарв гул уза доим тортар оҳу афгонлар.*

Шу байт билан баҳор васфи тўхтайдди. Шоир табиат мадҳини якунлаб, жамият ва шахсга онд масалалар тўғрисида фикр юрита бошлайди:

*Кечтилар вафо аҳли қолмайин тутиб савсан,
Кийди кўк қилиб сунбул зулфини паришонлар.*

Савсанни тутмоқ иложи бўлмай вафо аҳли дунёдан ўтиб кетдилар. Яъни уларга кўзлаган мақсадлар амалга оширмоқ nasib бўлмади. Вафо аҳлининг келишидан қайғуга тушган сунбул кўк кийиб, сочларини паришон қилди. Яъни вафо аҳлига мотам очди. Шунд қилиб, Фурқат ўз замонасида юз бераётган аҳволни кўрсатади. Вафо аҳлини хароб этувчи, сунбулларни мотамзадаларга айлантирувчи шароитни қоралайди. Бундай айблов шеърининг охириги байтида ўзининг юқори даражасига кўтарилади:

*Куймасун бу савдодин не учун димоғимким,
Ранжу гуссада доно, кечса шод нодонлар!*

Бу ўша замонадаги адолатсизлик ва ноҳақлик, уларнинг ҳукмрон эканидан норозилик, доноларнинг ранжу гуссада, нодонларнинг шодликда вақт ўтказаетганликларига эътироз. Бундай фикр Фурқатнинг бошқа шеърисида ҳам бор: «Чарх кажрафторнинг бир шевасидин доғмен, Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортадур». Нодонларнинг иззатда, доноларнинг кулфатда эканига қарши исён Фурқат шеърисининг асос мазмуни эди.

Келтирилган қатор мисоллардан кўринадики, Фурқатнинг ҳассос қалби табиат гўзаллигини чуқур сезар, хусусан, навбахор навжувонлигидан гоят илҳом топар эди. Шоир таъсирли мисраларда бу фусункор чирой тасвирини яратди, уни улуғлади. Аммо бу гўзаллик ижтимоий ҳаётдаги бадхўликни янада бўрттириб кўрсатар эди. Шунинг учун ҳам йил фаслларидаги табиат тасвирига бағишланган ҳар бир шеърда Фурқат ижтимоий масалаларни ҳам кўтаради. У нодонлар, жоҳиллар, дидсиз бадбинлар устун бўлган даврни қоралади, ундаи норозилигини баралла билдирди. Ёвузликка қарши курашдаги ожизлик ва яккалик шоир қалбида чуқур ғамгинликни вужудга келтирган эди. Шу ҳазинлик Фурқатнинг ҳар бир шеърисидаги каби табиат чиройини куйловчи шеърларида ҳам ўз аксини топиб туради.

МУҲАББАТ МИСРАЛАРИ

Фурқат яшаб ижод этган муҳитда севги мавзуида шеърлар ёзмоқ кенг ёйилган эди. Ўзбек мумтоз шеърисинида, умуман, Шарқ шеърисинида бўлгани каби севги

Мавзуи ўзининг инсон қалбига яқинлиги, ҳар қачон ўқув-
чи кўнглига йўл топа билуви туфайли шеърятнинг
дағи ҳисобланган. Навоий ўзининг «Сабъан сайёр»
растонининг кириш қисмида бадий ижод фақат севги
орқали тирик эканини алоҳида таъкидлаган эди:

*Сўз ясардин чу топти пироя,
Ишқдин хуштур анга сармоя.
Ким кўнгулға ўти асар қилғай,
Жонға куйдурмаги хабар қилғай¹.*

Аммо, севги мавзуида шеър ёзган шоир ҳар бир
шеърда фақат ўзининг шахсий муҳаббати, ўз ҳис ва
туйғулари, ҳаяжонли кечинмаларинигина ифодалаган
десақ, тўғри бўлмайди. Севги мавзуи орқали шоир ўзи-
нинг бадий салоҳиятини намоиш этади. У барча ин-
сонлар қалбига яқин ва таниш бўлган, уларнинг қалб
торига ҳамоҳанг туйғуларни ифодалайди. Албатта, ҳар
бир шоир бир тирик инсон сифатида ўз ҳаётий тажри-
баси, кузатишларининг натижаларини ўз асарларида
изҳор қилади. Лекин шу шеърларнинг ҳаммасида бир
кишининг ишқий кечинмаларинигина акс эттирилган де-
йиш бир томонламалик бўлар эди.

Севги мавзуида ғазаллар ёзишни Фурқат ўз ижоди-
нинг илк даврида бошлаган. Бу мавзу шоирнинг ғазал,
мухаммас, мусаддасларида ҳаминша бош ўрин тутган.
Фурқат шеърятига хос ҳазинлик уларда яққол кўри-
ниб туради.

Фурқатнинг севги мавзуидаги ғазаллари орқали
шоир ижодининг тадрижий тараққиётини кузатмоқ қу-
лай. Шу мавзудаги баъзи ғазаллари жуда содда, юзаки:
улар ё бирор шеърин мусобақа, ё ҳазил, ё енгил-елпи
ўхшатма тарзида ёзилган. Масалан: «Сайри боғ эт ноз
ила гулгун узорингдин, аканг, Сарвин ҳам айла қадди
тўбиворингдин, аканг» байти билан бошланадиган ғаз-
алда бирор ўзига хос янгилик бўладиган образ ёки
бадий тасвир воситаси кўринмайди. Радиф ҳам ғайри
адабий, чапанивор. Менимча, бу ёш шоирнинг илк ўх-
шатма машқларидан бўлса керак. Воқеабанд йўсинда
яратилган «Вафо айлаб йироқдин ошкор оҳиста-оҳиста,
Бир ишқим айладинг жоно, ҳазор оҳиста-оҳиста» байти
билан бошланадиган ғазал ҳам шу сингаридир. Унда
лирик қаҳрамон ўз ёрининг вафодорлигидан мамнунли-

¹ Алв шер Навоий. Асарлар. 8-жилд, Тошкент, 1965,
13-бет.

гини билдиради. Ёрнинг номасини олган қаҳрамон, номадаги севги қондасини шоир қилмоқ кераклиги тўғрисидаги ўғитни қабул қилганини айтади, ёрдан яна нома ёзмоғини сўрайди, етишув умидида эканлигини, шунинг учун ўзини айрилиққа ўргатаётганини билдиради. Бу ғазалда шундай фикрлар камбағал тасвирий воситаларда, адабийликдан анча узоқ содда услубда баён этилган. Яна бир ғазални олайлик. У «Юзу қаднинг кўриб жоно чаманда» мисраси билан бошланади. Унда ҳам ёрнинг жамолига гул, қоматига шамшод банд бўлганлиги тўғрисида сўз боради. Ошиқнинг ёр билан «бир пираҳонда» бўлмоқ орзуйи айтилади. Ҳатто ошиқ тилидан дейилган «Нигорим кўрмадим сендек париваш, Худо ҳаққи қаламрови Хўқанда» каби жўн мисралар учрайди. Гўзалнинг лаби лаъли Яманда ҳам учрамаслиги сингари сийқа ифодалар ишлатилади. Бундай нисбатлар, истиснолар шеърятда кўп такрорланган бўлгани учун уларнинг таъсир кучи кам.

Фурқатнинг ғазаллари, ғазалларидаги айрим байтлар ҳаммаси ҳам мазмун ва бадият жиҳатидан бир хил даражада эмас ва бундай бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Чунки шоир ижоди аста-секин такомил касб эта боради. Бундан ташқари, шоир ҳаминша муваффақиятли чиққан шеърлар яратавермоғи мумкин ҳам эмас. Турли шеърлар турли даражада яратилмоғи табиий ҳол. Шунинг кўзда тутиб бўлса керак, Фурқатнинг ўзи ҳам ёзган эди:

*Бехабар деб Фурқатийни таъна қилманг, дўстлар,
Лутфи ҳақ бўлса агар машқи расо кам-кам бўлур¹.*

Фурқат ғазаллари ичида мувашшаҳлар ҳам учрайди. Биз Фурқатнинг «Танланган асарлари» 1-жилдида ўн олти мувашшаҳни кўриб чиқдик². Мувашшаҳда агар ғазалдаги байтларнинг биринчи харфларини йиғиб чиқилса, бир кишининг оти чиқади. Бу тўғрида шоир ушбу ғазалнинг охириги байтида айтиб қўяди. Масалан, «Тортиб ўлмай интизоринг доғи гул бозорида» деб бошланган ғазалнинг охириги байти бундай:

¹ П. Қаюмов тузган Фурқат девони (қўлёзма), 1959. Қўқон, 40-бет.

² Фурқат. Танланган асарлар I жилд (нашрга тайёрловчи — Холмд Расул). 1959. 28, 46, 48, 68, 78, 80, 106, 107, 117, 128, 142, 143, 144, 159, 194, 217-бетлар.

*Номинг ўлғоч, ҳарф ила ҳар байт уза зийнатфизд,
Эл аро кўп қадри ошти Фурқатий ашъорида.*

Шоир ўз ғазалининг кимга бағишланганини шу байтда сўз ўйини орқали айтмоқда. Ғазалдаги байтларнинг биринчи ҳарфлари йиғилса, «Тошкандхон» деган кишининг оти чиқади. «Яшнаб ўтсанг лолагун хилъат кийиб айлаб шитоб» деб бошланадиган ғазал қуйидаги байт билан тугалланади:

*Номи некинг назмидин ўлди жаҳонга мунташир,
Неча минг ноком бўлди Фурқатийдек комёб.*

Бу ғазалдан «Юсуфхон» деган исм чиқади.

Мувашшаҳларнинг мазмуни ўша оти ёзилган одамни тавсиф этмоқдан иборат. Устоз шоир ва олим Мақсуд Шайхзода (1907—1966) мувашшаҳ тўғрисида бундай деб ёзган эдилар:

«Мувашшаҳ кимнинг исмига боғланган бўлса, ўша ғазалда таъриф этилган образ ҳам айнан мазкур кишининг ўзидир, деб ўйлаш хатодир. Мувашшаҳдаги исм бу ғазалнинг кимга бағишланганига далолат қилади, холос. Асарда тасвирланган ёр эса бошқа бир одам бўлиши мумкин».

Менимча, мувашшаҳнинг шу талқини соф илмий талқиндир. Фурқат ўзининг кўнглига яқин кишиларига атаб мувашшаҳлар ёзган ва хотира учун инъом этган. Баъзи мувашшаҳлар ўшаларнинг илтимоси билан ёзилган бўлиши ҳам мумкин. Мувашшаҳ — ғазалда келтирилган сифатлашлар, шоирона тасвирлар кўпроқ шарқ адабиётига хос анъанавий характерга эга. Мувашшаҳ шоир маҳоратининг бир намойиши. Уни ушбу шахс номига қаратилган тор маънодаги шеърый асар деб қаралса, тўғри бўлар. Агар баъзи мувашшаҳ ёзган назмбозлар бу шеърый шаклдан ғайри адабий, ғайри ахлоқий мақсадларда истифода этган бўлсалар, ундай шеърлар адабиёт ва илм доирасидан ташқаридадирлар. Бундай ҳолларнинг Фурқатдек улуғ мутафаккир шоирга ҳеч қандай алоқаси йўқ! Зотан, Фурқатнинг ибратомуз мисраларини ҳаминша хотирда сақламоқ даркор:

*Таъна айлар билмайин бир неча бад андешлар,
Ишқ йўлида, бихамдиллоҳки, Фурқат покмен.*

Фурқат шеърлари орасида учрайдиган айрим жўн ва бўш ғазаллар Фурқат шеърятининг туб моҳиятини ташкил этмайди. Ижодкор маълум боқичларни босиб

ўтиб, йиғилган ҳаётини ва бадний тажрибаларини ўзлаштириб, ўз истеъдодига сайқал беради, ижодий такомилга эришади. Унгача кўп машқ қилади, гоҳо кучли, гоҳо кучсиз шеърлар битади. Бу ижоднинг ўзига хос йўли, камолот сари интилишда рўй берадиган табиий ҳол.

Биз таҳлил учун Фурқатнинг юксак шеърини қобиляти, бой ва ўткир тафаккурга хос ғазалларини ола-миз.

Фурқатнинг севги мавзуидаги ғазаллари турли ма-салаларни қамраб олган. Шоир ёр тавсифини беради, унинг беқиёс гўзаллигини кўкларга кўтариб таърифлай-ди. Лирик қаҳрамоннинг севгидаги садоқатини куйлай-ди. Унинг ачиқ қисматидан нолийди. Мисол учун, «Ул паривашким, паришон этди кокул боғда» деб бошлана-диган ғазални олайлик.

Биринчи байт тўласича гўзал ёрнинг кокиллари таърифига бағишланган. Парисифат гўзал боғда сайр этиб юриб, кокилларини кенг ёйди. Бу кокилларнинг гўзаллигига боғдаги сунбул рашк қилди, унинг дили куйди. Маълумки, Шарқ шеърлятида ёр зулфи, кокил-лари сунбулга нисбат берилади. Ёр кокилига сунбулнинг рашки келмоғи шеърларда кўп ишлатиладиган усул. Аммо Фурқат бу ерда «сунбулнинг димоғ ошуфта» бўл-ганини айтмоқда. Демак, сунбул ёрнинг кокилига ҳам рашк қилди, ҳам ошуфта бўлди. Сунбулнинг ошуфталиги шоир топган янгиликдир. Чунки ёр кокили рашккина уйғотмади, балки сунбулда севги ҳам уйғотди. Демак, у ёвузликни (рашк) эзгуликка (ошуфта) айлантириб юборди. Мана, гўзаллик нималарга қодир!

Ул паривашким, паришон этти кокул боғда,

Рашкдин бўлди димоғ ошуфта сунбул боғда.

Иккинчи байт ёр чеҳрасининг, хатининг чиройини куйлайди:

Оразидин бўлди саҳроларда лола мунфаил,

Хаттидин хижлат чекиб райҳону жанбул боғда.

Ёр юзининг қизғиш, лола ранглиги шу қадар мукам-мал чирой касб этган эдики, уни кўргач, ўз ҳуснига мағрур лола хижолатга тушиб қолди. Ёр лаби устидаги аранг сезиладиган хат эса боғдаги райҳону жамбил-лардан ортиқ латофат ва хушбўйликка эга. Бундай нисбатлар ҳам анъанага хос. Аммо Фурқат биринчи мисрада саҳронинг кўзда тутган бўлса (лола саҳрода

ўсади), иккинчисида боғни кўзда тутди. Шу билан ёр чиройининг тасвири катта кўлам касб этади. Ҳам саҳрода, ҳам боғда бу гўзалга тенг келадиган ҳеч нарса йўқ. Шу билан мавжуд анъанавий тасвирилар яна боийди. Бу байтнинг иккинчи мисрасидаги «боғда» радиф — сўз кейинги байтда келадиган ҳолатнинг макони — боғ мавзусига қайтишга восита бўлиб хизмат қилади:

*Берди васли ваъдасин ёлғондин ул Чиний санам,
Кеча чини боғда, ёр бир кунни гулбоғда.*

Бу байтда сўз ўйинлари кўп. Санам чиний. Яъни бу сўз (чиний) рост маъносида ҳам ишлатилади. Демак, шоир сўз ўйини орқали чинийнинг ёлғон ваъдаси тўғрисида гапирмоқда. Ана шу ваъдага биноан, бу учрашув ё кечаси чиний боғда (Чин безаклари билан ясатилган боғда) ёки «бир кунни» гулбоғда, яъни кундузи гулзор орасида амалга ошмоғи керак. Кўришиб турибдики, бу байтда ҳис ва туйғулар изҳори учрамайди. Бу воқеа (ёлғон ваъда ва унга биноан кутилган учрашув) бадийят билан тўла ифодаларда ҳикоя қилинмоқда. Шу воқеа изҳоридан кейин лирик қаҳрамон хаёлан ўша гўзалнинг сувратини чизмоқда давом этади. Ёрнинг қадди ва юзи қаршисида сарв ҳам, гул ҳам ҳеч нарса эмас. Малоҳат мулкининг бундай улуғ султониға гулшанда гўзаллик такомилнинг тахти муносибдир. Ёрнинг қомати ва рухсори билан рақобат қилмоқчи бўлган сарв ҳамда гул бу нозик ниҳол қоматни ва гўзал чеҳрани кўргач, ўз даъволаридан пушаймон еб қолишадди. Уларнинг қадрни бир пул бўлади:

*Ёр қадду оразига сарву гул ҳеч ўхшамас,
Қилма эй, қумрию булбул кўп ғалоғул боғда.*

*Ул малоҳат мулкининг султониға махсусдўр,
Кўрмасун ўлдукча гул тахти тажаммул боғда.*

*Қадду рухсориға даъво айлар эрди сарву гул,
Кўрди, чектию хижолат, бўлди бир пул боғда.*

Ҳазалнинг кейинги мисралари ҳам табнат тасвири, ҳам ошиқнинг ҳолатини ифодалайди. Саҳар пайти лолаларнинг япроқлари шабнам билан тўлади. Бу май тўла соғарни эслатади. Боғда қумрию булбуллар гул ва сарв устида нола чекиб турсалар, уларга ҳамдард бўлмиш ёрсиз ошиқ қандай қилиб тоқат қилмоғи мумкин:

*Баҳ, на хуш файзи саҳардуржим, бўлуб шабнам била,
Лолалар япроғи бўлди соғари мўл боғда.*

*Булбулу қумри гулу сарв узра йиғлаб турсалар,
Ёрсиз ошиқ қилур қайдоғ тқҳаммул боғда.*

Шундай қилиб, бу мисраларда Фурқат катта инсоний кечинмаларни зўр бадий куч билан ифода этади. Уларда гулшан гуллари ва ёр чеҳраси, боғ оғочлари ва ёр қадду қоматининг монандлиги, гул ва сарвнинг ёр малоҳати ва камол қаршисида ожизлиги тасвир этилган. Шоир ҳар бир ифоданинг бадий жиҳатдан мукамал бўлмоғига эришган. Ҳар бир образ — гул, сарв, қумри, булбул бир мақсадга — ёр гўзаллигининг тавсифига хизмат қилади. Бу ғазалнинг охири байтида шоир ҳақли равишда фахрия усули билан дейди:

*Ҳар замон бир назми дилкаш бирла чекмакка наво,
Фурқато, шогирд кирсун санга булбул боғда.*

Ғазалхон ҳам шоирнинг бу фикрига қўшилади. Яна ушбу фахрия ғазал — Фурқатнинг ўзига ҳам ёққан асарларидан бири эканини билдиради.

Фурқатнинг севги мавзуидаги шеърлари чин инсоний муҳаббатга боғлиқ барча кўринишларни акс эттиради. Биз уларда лирик қаҳрамон — ошиқнинг таъриф ва тавсифини ўқиймиз. Ёрнинг гўзаллигига мадҳиялар, унинг бепарволигидан шикоят оҳанглари тинглаймиз. Висол шодликлари ва айрилиқ азобларига шоҳид бўламиз.

Лирик қаҳрамон севгида садоқатли ва фидокор. У ёр даргоҳининг эшигида унинг бир назар ташловига интизор бўлиб ётади. Аммо бепарво гўзал эшигининг тубида ким борлиги билан ҳатто қизиқмайди ҳам:

*Ҳок ўлди таним шўхи жафокор эшигида,
Ҳаргиз кўзини солмади, ким бор эшигида.*

Энди лирик қаҳрамон ўзининг бераҳмлиқ қурбони бўлганидан зорланади. Уни жонон эшигидан қувадилар. Ахир, бирор хўжа ўз қулини ҳайдайдими, уни ўз эшигида асрамайдими:

*Раҳм айламади кўнгли эриб тош бағирлик,
Қон йиғласа ҳам хастаи афғор эшигида.*

*Қувлар мени, дилхастани жонон эшигинин,
Ҳар ерда қулин хўжаси асрор эшигида.*

Бу девона ошиқ ёр эшигидан кетмасликка ҳаракат қилади. Ёр уйининг итлари унга ташланадилар. У фарёд кўтаради. Туни билан шу ғавғо. Бундай ҳолдан эл тинчлиги ҳам бузилган:

*Эл ухламади итлари ғавғосида бир тун,
Додим унидин итлари бедор эшигида.*

Кўриниб турибдики, бу ғазалнинг дастлабки тўрт байти деярли воқеабанд. Уларда ёр эшигида содир бўлаётган ҳангомалар изчил тасвирланган. Лирик қаҳрамоннинг саргузаштлари бирма-бир кўрсатилган. Кейинги мисраларда ҳам шу изчиллик сақланади. Ошиқ ўзининг фидокорлигини намойиш этади. У ёрнинг қадамига муҳтож. Зора шу қадам ошиқнинг бошига тушса. Шу бахтни интиқлик билан кутиб, қон ёшлари тўкаётган ошиқнинг кўзларига охири оқ тушди. Шунга қарамай, ошиқ ёрга доир ҳамма нарсани ўзига қадрли деб билади. Ёр боғидаги хору хаслар ошиққа сунбулу гулдан кўра ёқимлироқ:

*Бошимни босиб хоки кудум айламади ул,
Оқарди боқиб дийдаи хунбор эшигида.*

*Хору хаси, ваҳ, сунбулу гулдин менга хушдур,
Яфроғи эрур нофаи тотор эшигида.*

Ғазалда лирик қаҳрамоннинг чин севги соҳиби эканлиги ана шундай таъсирли ифодаларда баён этилган. Аммо ёр-чи? У ошиққа ғазаб билан қарайди. Уни ҳатто ўз чеҳрасига боқмоққа ҳам муяссар этмайди:

*Ҳинди бачалар ханжар олиб турфа ғазабнок,
Қўймай кишини тўсқувчи гулзор эшигида.*

Ҳиндибачалар — ёрнинг қора кўзлари. Ханжарлар эса узун киприклар. Гулзор — ёр жамоли. Бу кўзлар ўша ханжарларни чоғлаб ғазаб билан ошиқ сари шундай тикиладиларки, бу қараш ёр жамолини ошиқ учун ёпгандай бўлади. Ошиқни шунчалар қаҳр билан рад қилган гўзал ўзи ағёр билан хушвақтликда банд:

*Мен лаъл лаби нуқтасидин воқиф йлолмай,
Агёрим эрур маҳрами асрор эшигида.*

*Агёр ила дилдор қилиб айшу фароғат,
Йиглаб ётадур Фурқатийи зор эшигида.*

Шундай қилиб, ушбу кичик бир ғазалга (тўққиз байт)

бутун бир дoston воқеаси жойлаштирилган. Унда ҳам фидокор ва бебахт ошиқ, ҳам бахтиёр шум рақиб, ҳам жафожўй вафосиз гўзал образлари бор. Уларнинг ўзаро муносабатлари изчил ва мантиқий асосларда ифода этилган. Ҳар бирининг ҳолати, кайфияти аниқ берилган. Умуман олганда, Шарқ шеърляти, шу жумладан, ўтмиш ўзбек шеърляти тарихида ғазалга хос бу мавзу ва унинг тасвири анъанавийдир. Аммо Фурқат шу анъанавий образлар ва уларнинг узвий бирлигини яхлитликда кўрсатган, мазмун тараққиётидаги изчиллик таъминланган. Бу эса ғазал назариясига киритилган янгиликдир. Тўғрироғи, янгиликнинг ривожлантирилишидир. Чунки соф ғазал назариясига кўра ҳар бир байт мустақил мазмунга эга бўлган. Фурқатнинг бу ғазалидаги байтлар эса бир-бирига мантиқан боғланган, бир-биридан келиб чиқади. Уларни айри-айри кўрмоқ мазмуннинг бутунлигига путур етказди.

Агар бу кўрган ғазалимизда ошиқнинг зорлиги, ёрнинг бепарволиги, балки ғазабноклиги (ошиққа писбатан) ва ағёрга карами кўрсатилган бўлса, бошқа бир ғазалда шоир ёрнинг марҳамати ва бу туфайли ошиқнинг ундан миннатдорлигини тасвирлайди. Бу ғазал «Ўтти кўздин жилва айлаб турфа жонон бу кеча» мисраси билан бошланади. Бу ғазал ҳам воқеабанд. Жилва билан ўтган ёрни кўриб лирик қаҳрамон беҳуш йиқилди. Беморни ўқимоқ учун чақирилган парихон унинг аҳволини яна баттарроқ қилди. Ошиқнинг беморлигини эшитган ёр уни кўргали келди. Бемор учун ҳам кечасида ёруғ ой чиққандек бўлиб кетди. Ғазалнинг мавзун лирик қаҳрамоннинг севгиси ва севгидаги садоқати. Шунинг учун у ёр марҳамати билан сийланди. Ғазал ёр тавсифидан бошланади:

*Ўтти кўздин жилва айлаб турфа жонон бу кеча,
Қош отиб, кўз ўйнатиб масту хиромон бу кеча.*

Ошиқнинг ёр жамолини кўриб беҳуш йиқилмоғи анъанавий кўриниш. Аммо Фурқат бу ҳолнинг шарҳи учун кам учрайдиган тасвир топган. Беморни даволаш учун парихон чақирадилар. У куф-суф билан даволамоғи керак. Ваҳоланки, парихон «муолажаси»дан сўнг беморнинг аҳволи баттарроқ ҳолатга тушади:

*Ногаҳон кетдим ўзимдин, қолмади бир зарра ҳуш,
Ўқубон қилди батар келган парихон бу кеча.*

Бу байт Фурқатнинг парихон, кинначи, дуохон каби
фирибгарлар устидан истеҳзосидир.

Беморнинг давоси ёр ташрифиди. Ошиқнинг аянич
аҳволдан хабардор бўлган гўзал раҳм этиб, унинг қо-
шига келди. Кўнгли ёришган, даво топган бемор фалак-
ка илтижо қилиб осмонни юлдузлар билан тўлдирмоқни
сўрайди. Чунки унинг ҳам шомини ёритган ой чехра
очган эди:

*Кўргали келмиш нигорим раҳм этиб,
Эй фалак, анжум ила қилгил чарогон бу кеча.*

Мисол қилиб келтирилган ҳар иккала ғазал Фур-
қатнинг севги мавзуида ёзган шеърлари мазмун жиҳа-
тидан хилма-хил эканлигини кўрсатади. Яна бу шеър-
ларнинг воқеабанд экани ҳам диққатга сазовордир.

Фурқатнинг севги мавзундаги ғазаллари орасида
гўзал дилбарга панд, ўғит тарзида ёзилганлари ҳам
бор. Булар Навоий таърифи билан айтганда «орифона»
шеърлардир. «Орифона» шеърлар «ошиқона» шеърлар-
дан шуниси билан фарқ қиладики, бунда шоир ёки
шеърнинг лирик қаҳрамони ўз севгилисига одобли му-
омала, вафодорлик, карам ва мурувват усулларидан
таълим беради, ёрни эзгу ишларга, ошиқларга лутфу
марҳамат қилмоққа чорлайди. Фурқатнинг «Кўз учи-
дин қил нигоҳ, эй шўҳи танноз, озгина» деб бошлана-
диган шеърини ана шундай орифона ғазаллар қаторига
киритмоқ мумкин. Лирик қаҳрамон гўзал ёрни улуғлаб,
уни «хусн шоҳи» деб атайди. Ўзи эса шу шоҳ қаршисида
гадо сингаридир. Агар шоҳ кўз учидан қараб, гадога
озгина илтифот этса, бу гадонинг боши кўкка етган
бўлар эди:

*Кўз учидин қил нигоҳ, эй шўҳи танноз, озгина,
Хусн шоҳисен, гадони эт сарафроз, озгина.*

Лирик қаҳрамон гўзал ёрга ўғит бериб, ярамас душ-
манларнинг сўзларига ишонмасликка чақиради, чунки
ғаммозлар (чақимчилар) фақат ўртага дилснёҳлик со-
ладилар:

*Ҳарзағўй агёрлар сўзига бовар қилма ким,
Дилсиёҳлиғ келтирур ўртада ғаммоз озгина.*

Гарчи бу ҳар иккала байт ҳам шакл жиҳатидан бир-
мунча жўн кўринса-да, туйғуларнинг самимийлиги
ҳамда орифона мазмунни жиҳатидан аҳамиятлидир.
Умуман бу ғазал юксак бадий тасвир воситаларига

бой эмас. Аммо руҳи ва мундарйжасининг муҳимлиги билан ажралиб туради. Лирик қаҳрамоннинг севгили ёрга насиҳатлари гоҳо илтижо билан алмашиниб кетади. У ёрга олдинлари жабру жафони кўп қилганини эслатади, лекин у гинахонлик қилмайди. Энди оз бўлса ҳам меҳру вафо кўрсатмоқ фурсати келган:

*Онча солдинг бошима жавру жафолар кўп-кўп,
Энди қилсанг на бўлур меҳру вафо оз-озгина.*

Ошиқ учун ёрнинг бир кулиб боқиши кифоя. Озгина лутф бўлса, шу билан унинг хотири хуш бўлаверади:

*Ул кунй боқдинг кулиб, мақсудима еттим тамом,
Утган эрдим гар назар солсанг эди боз озгина.*

*Кўп эмас лутфунг агар чандинки хуштур хотирим,
Шод ўлур фақр аҳли гўё бўлса мумтоз озгина.*

Бу икки байтда баён этилган фикрлар меҳру вафо сўраб қилинган илтижонинг шарҳидир. Ошиқ ёрдан висол кечаси маҳрамликни ёки алоҳида учрашувни сўраётгани йўқ. Унга журъат ҳам қила олмайди. Агар бир кулиб боқмоқ, озгина диққат қилмоқни ўтинмоқда, холос. Агар шундай илтифот унга муяссар бўлгудек бўлса, у бечора ўзини мумтозлик даражасига эришган деб билар эди. Сўнгги байтлар бевосита ёрга қилинган панду ўғитлардан иборат. Улар севги, айрилиқ, изтиробларини чекаётган ошиқ кечинмалари билан қоришиб кетган:

*Кимдин ўргандинг бу янглиғ жавр ила бедодни,
Раҳмдиллик яхши, эй шўхи дағобоз озгина.*

*Кўп жадал қилдим, ва лекин топмадим базмингга
йўл,*

Кошки бўлсам эди сен бирла дамсоз озгина.

*Фурқатий дилхагани гоҳ ўлдуруб, гоҳ тиргизур,
Лаъли жонбахшингдин ўлса бўйла эъжоз озгина.*

Бу мисраларда лирик қаҳрамон ёрнинг раҳмдиллик кўрсатишини сўрайди, ўзи билан бир оз бўлса-да, дамсоз бўлмоғини, сўз сўйлаб лаъли лабларининг мўъжизакорлигини намоён этмоғини илтимос қилади. Ҳазал мазмун жиҳатидан яхлит. Унда ошиқнинг фиғону нолалари, ҳасратли фарёдлари эштилмайди. Аммо гўзал ёрга эзгу сўзлар айтилади, ошиқнинг ёр меҳрибонлигига, диққат-эътиборига интизорлиги очик сезилиб туради.

Бу ғазалнинг лирик қаҳрамони ўз ёридан нолимоққа эмас, балки уни ошиғига ғамхўрлик йўлига солмоққа интилади. Бунинг учун таъсирли тасвир ва ифодалар топади. Ғазалнинг бутун руҳи ёрга севги, садоқат изҳори ва умидворлик кайфияти билан йўғрилган.

Фурқатнинг ғазаллари орасида бундай кайфиятни ифодаловчи шеърлар кўп эмас. Унинг кўп ғазаллари ошиқнинг дарду ҳасратларини баён этади. Уларда лирик қаҳрамон ёрнинг безътиборлигидан нолийди, ўзининг тунлари бедор эканини, чархнинг унга кўрсатаётган азоблари бемиқдорлигини айтиб ҳасрат қилади. Яна севикли ёрга садоқатини қайта-қайта изҳор этади. Ана шундай мазмундаги бир ғазални қуйида келтирамиз:

*Эй лутфи каму жафоси чўх ёр,
То чанд чекай ғамингда озор.*

*Йўқтур кечалар кўзумда уйқу,
То субҳ бўлуб ғамингда бедор.*

*Ҳайҳот, бу чархи вожгунни,
Бир жонима кулфати не миқдор!...*

*Оз тоқатиму кўп эътиқодим,
Эй, сенга фидо бу озу бисёр.*

*Авбош ҳужуми бир тарафдин,
Бир сори жафойи таъна агёр.*

*Бедард изоси бир тарафдин,
Бир сори жафойи чархи ғаддор.*

*Қон йиғламайин ҳамиша Фурқат,
Кетсун санга бўлса ошиқи зор.*

Бу ғазалда лирик қаҳрамоннинг мураккаб ҳолати атрофлича кўрсатилган. Ёрнинг лутфи оз, аммо жафоси кўп. Ошиқ бунинг ҳаммасига чидайди. Аммо зулмлар ҳаддидан ошиб кетмоқда. Шунинг учун энди чидами тугаб фарёд кўтармоқда. Лекин у барибир ўз севгисига содиқ қолажак. Шу туфайли ҳар тарафдан унга изо (таъна) ёғилмоқда. Лирик қаҳрамон бундай дашномларга ҳам тоқат қилади. У ўзининг бедард кимсаларга нафрати орқали таскин топади. У бошига туша-

ётган ишқ дарди азобларини ёрнинг бепарволигидан эмас, балки фалакнинг ғаддорлиги (тескари айлануви) дан деб билади. Ғазалнинг бутун руҳи ёрнинг зулм-корлигига қарамасдан ошиқнинг унга садоқати, ҳаёт зарбаларига бардоши, бедардлар, ағёр таъну изоляри-ни кескин рад қилишини билдиради, чин севги йўлида мудом қойил қолмоқ кераклигини таъкидлайди.

Биз Фурқатнинг севги мавзуида ёзилган ғазаллари-даги асосий образлар: ёр, ошиқ, ағёр, бедардлар билан танишдик. Шоирнинг лирик қаҳрамони севгида содиқ турувчи ошиқ; у ўз муҳаббатини баланд тутувчи, сабр ва бардош эгаси бўлган бир зот. Маҳбуба ёки гўзал ёр ҳусну малоҳатда беқиёс. У гоҳо ўз оғушига тарахҳум қилади. Аммо кўпинча унга бепарво бўлади. У ошиқ чекаётган изтиробларнинг асосий сабабчиси. Ағёр эса кўпинча ошиқдан ортиқ қисматга эга бўлмиш бир кимса. Ёр унга кўпроқ диққат-эътибор қилади. У ёр лутфидан баҳраманд. Лекин ағёрнинг бу омади лирик қаҳрамон — ошиқнинг тасавурида шундай. Агарда ағёр ҳақиқатан бундай толега эга бўлганида ошиқнинг аҳволи ўлим даражасига яқин бўлар эди. Ошиқ хаёлан ағёрни омад-ли деб билади. Шунинг учун ҳам кўп изтироб, алам че-кади. Ёрнинг ҳатто бевафоликда айблайди. Амалда эса ағёр ўшандай бахтиёрликка эга эмас, эга бўла олмайди ҳам. Чунки чин бахтиёрлик чин севгидир. Бундай севги соҳибни эса бизнинг лирик қаҳрамонимиздир. Лирик қаҳ-рамон — ошиққа изо берувчи бедардлар эса умуман диққатга сазовор эмасдир. Муҳаббат мавзун Фурқат-нинг ғазал ва мухаммасларида кўп ўрни олган. Шунинг учун биз келгусида бу мавзуга яна қайта-қайта муро-жаат этамиз.

УСТОЗЛАР САБОҒИ

Навоиёна ғазаллар

Улуғ устоз Навоий ғазаллари бутун бошлиқ бир бадий маҳорат мактабидир. Маълумки, Навоий ғазал-ларида бир байтни ташкил этувчи икки мисра бир-би-рига мантиқан чамбарчас боғланган бўлади. Иккинчи мисра, одатда, биринчи мисрадаги фикрни ё шарҳ эта-ди, ё давом эттиради. Бадий нисбатлар кўпинча ик-кинчи мисрада бўлади-да, ундан айрилган ҳолда олин-ган биринчи мисра байт мазмунини тўлиқ очиб бера

олмайди. Фурқат ана шу шеъринг мактаб таълимини мукаммал эгаллаган. Унинг «Терму тоби бодадин рухсори ахмар устида?» деб бошланадиган бир ғазали шу фикрнинг яққол мисолидир. Ғазал саволлар тарзида тузилган байтлардан ташкил топган:

Терму тоби бодадин рухсори ахмар устида?

Лирик қаҳрамон ёрнинг қизғиш юзига боқар экан, қизил юз устида кўринган тер томчилари боданинг қиздиргани туфайли эмасми? деб ўзига ўзи савол беради. Бу тер томчилари қизил гул устига тушган шабнам қатраларига ўхшаш. Шу фикр ҳам лирик қаҳрамоннинг хаёлидан ўтади:

Қатра-қатра ёки шабнамдур гули тар устида?

Шундай қилиб бу байтда ёрнинг қизил гул сингари юзи, унда у ён бу ёнда пайдо бўлган ва гул устидаги шабнам сингари кўринган тер доналари тасвир этилади:

*Усмалик қошларму ё шамшир қондин занглик,
Ёки пистоқи тўқулмиш ранги ахзар устида.*

Ёрнинг қайрилма қошлари қилчга ўхшатилади. Усма қўйилган қошларини эса лирик қаҳрамон қондан занглаган шамширға нисбат беради. Усма қўйганда унинг қуриганда касб этадиган қорамтир-зангори ранги ҳамда қуриган қуюқ қизил қоннинг қорага мойил туси ана шу қошга зеб бўлган «занг»ни пайдо этган. Бу «қондан занглаган шамшир» образи Фурқат яратган янгилликдир. Пистоқи (яшил) аҳзор устига тўкилганда ҳам шундай кўриниш юз беради. Бу ҳам Фурқат ижод этган нисбат. Албатта, шоирнинг ҳар бир мисра ва байтда янгиллик яратавермоғи қийин. Шунинг учун ҳам ана шундай ўзига хос бадният қаршисида кейинги байтдаги икки аждар анча таниш образ туюлди. Икки узун ва йўғон кокил ёр юзи ёнида чирмашиб ётадилар. Гўё улар ҳусн хазинасини сақлаётган икки аждар кабирлар:

*Юз уза кокулмудур ҳар сори печу тоб ила,
Ганжи ҳуснингму ётур ё икки аждар устида.*

Қумрининг сарвга, булбулнинг гулга шайдолиги тўғрисидаги ифода шоир Фурқатнинг кўнглига жуда яқин. Шунинг учун бўлса керак, бу ифодани шоир кўп шеърларида ишлатган. Аммо қўйидаги байтда Фурқат бу

ифодага янгича мазмун бағишлайди. Ёр хуснини кўрган қумри ва булбул бирдан ноладан тўхтайдилар. Чунки ёрнинг гўзал юзи гулдан афзал, қомати сарвдан латифроқ эди. Қумри ва булбул буни кўриб ҳайратдан жимиб қолдилар:

*Чехра очтингму бу тadbирла чаманда толдилар,
Хаста булбул гул уза, қумри санавбар устида.*

Кейинги байтлар ҳам ҳаммаси Навоий услубида ёзилган. Нигор оёқ босган тупроқни эл кўзга суртмоқ учун талашадилар. Гадоларнинг зар учун талашилари табиий ҳол эмасми, деб изоҳ беради шоир. Хоки пойини кўзга суртмоқ анъанавий ташбиҳ. Аммо бу иш учун бўлган талашувни гадоларнинг зар учун талашилари-га ўхшатов Фурқатнинг кашфиёти. Чунки хокипой одатда тўтиёга ўхшатилади эди. Энди эса у олтинга ўхшатилади. Ошиқларнинг унга интилувлари эса гадоларнинг олтинга талпинувига нисбат берилмоқда:

*Хоки пойингни талошур кўзга сурмоқ учун,
Оре ҳар ерда ҳужум айлар гадо зар устида.*

Шундай ўзига хос тасвирга бой ифодалар ғазалда муттасил давом эта боради. Ҳар бир байт Навоёна услуб ва унга одат бўлмиш юксак бадииятга тўла:

*Икки жоду нарғисинг солғай жаҳонга фитналар,
Бўлмаса урён қошингдин икки ханжар устида.*

*Нозанин, сен ташла истиғнони худ бори гарон,
Ноз дебоси назокат хулқ пайкар устида.*

*Фурқатий қошу кўзингдин фитналар кўрди, бали,
Шўрийи ўлмоқ расмдур ой туғса ахтар устида.*

Фурқатнинг Навоий ғазалларига боғлаган мухаммасларни орасида «Тун оқшом келди кулбам сорин ул гулруҳ шитоб айлаб» деб бошланган ғазалга мухаммаси бор. Навоийнинг шу ғазалига Фурқат бир ўхшатма ғазал ҳам ёзган. Демак, Навоийнинг бу шеъри Фурқатга жуда ёққан ва катта таъсир кўрсатган. Чунки бир шеърга ҳам мухаммас боғлаш, ҳам ўхшатма қилиб ғазал ёзиш фақат шоир кўнглига қаттиқ гулгула солган асаргагина нисбатан юз беради.

Навоийнинг бу ғазали воқеабанд ғазалдир. Унда лирик қаҳрамон ўз кулбасига ёрнинг кириб келгани, ғамхўрлик кўрсатганидан шодлик туйғуларини изҳор

этади. Бундай лутф марҳаматдан таъсирланиб, ўзини йў-қотган ошиқ ҳушига келганида у ёлғиз эди. Яна учрашув орзусида у энди тамом «тарки хоб» этган. Ғазал катта мавзунини юксак шоирона руҳда ифода этади.

Фурқат ўзининг ўхшатма ғазалида ҳам шу мавзуга мурожаат қилган. Лирик қаҳрамон гулзор сайрига чиққан дилбарнинг чиройини кўйлайди. Аммо бу учрашув ҳақиқатда содир бўлганми ёки лирик қаҳрамоннинг хаёли эдими, бу савол очиқ қолади. Навоий ғазалининг руҳи ҳам худди шундай. Навоий тасвиридаги воқеада лирик қаҳрамон ва ёр иштирок этадилар. Фурқат ғазалида фақат гулзор ва ёр тасвири берилган. Лирик қаҳрамон воқеа иштирокчиси эмас. У ер сувратини томоша қилади, уни гулзор гулларида афзал кўриб, васф этади, холос.

Гулруҳ маҳбуба юзида табассум билан гулзорга чиқди. У гулга мулоқот этиб савол беради. Унинг гўзаллигини кўриб гул ҳам, гулни мадҳ этиб турган булбул ҳам лолу ҳайрон бўлиб қоладилар:

*Табассум бирла чиқди гуруҳим гулдин савол айлаб,
Қилибон ғунчани хомуш ҳам булбулни лол айлаб.*

Нигор қоматининг латофатини томоша қилмоқ учун шамшод чиқади. Гўзал ёрнинг ноз билан ўтмоғи шамшодни ҳам поймол этади:

*Томошага чиқиб эрди кўрарга қаддини шамшод,
Сурубон раҳиши нози ўтди, уни поймол айлаб.*

Шундан сўнг шеърда лирик қаҳрамон пайдо бўлади. У ёрнинг янги ой сингари эгма қошларига жон фидо қилмоққа тайёр. Унинг кўнгли сабо ҳар тарафга тараптган ёр зулфини кўриб паришонликка тушган:

*Кўриб ҳар ой бошин жонимни қурбон айласам тонг
йўқ,
Ҳилоли ийд янглиг юз уза қошин хаёл айлаб.*

*Сабо машшотаси кўп ҳам мутарро қилмасун зулфин,
Паришон айлади кўнглум, мени ошуфта ҳол айлаб.*

Навоий ғазалида ёр ўз ошиғига лутф кўрсатиб, унга соғар тутади. Бу карамдан бечора ошиқ беҳол бўлиб йиқилади. Фурқатнинг лирик қаҳрамони ёр жамоли гўзаллигига маҳлиё, бу гўзаллик нашъасидан беҳоллик арафасида эди. Шунда гўзал ёрнинг қора кўзларига суртилган сурма, унинг ёр чеҳрасига бағишла-

ган чиройидан қаттиқ таъсирланади, ниҳоят ёр юзидаги қора холни кўргач, ўзидан кетади:

*Чекиб сурма қаро нарғислариға айлади оро,
Мени ўлдурди охир ғоза бирла юзга хол айлаб.*

Яқунловчи байт Навоийда бундай:

*Кимиким, элтса ноз уйқуси шират тунн мундоқ,
Навоийдек ётар, то субҳи маҳшар тарки хоб айлаб.*

Навоийнинг лирик қаҳрамони хушига келганда ёнида ҳеч ким йўқ эди. Энди у ёрни қумсаб, умуман уйқудан воз кечади. Аммо ёр ҳануз келмайди. Умуман у ёр билан учрашганми эди. Бу бизга қоронғу.

Фурқат Навоий ғазалига ўхшатма қилиб ёзган ғазалини ёр висолнинг орзуси, етишув севинчларининг нашидаси билан тугаллайди. Уша гулзорда барчани мафтун этган гўзалнинг кўрингани дарҳақиқат юз берган эдими ёки ширин хаёл эдими, бу бизга ноаниқлигича қолади:

*Фано бўлди муҳаббат даштида кўп пўя қилмоқдин
Севиндинг доимо, Фурқат, таманнойи висол айлаб.*

Шундай қилиб, бу ҳар икки ғазал фақат вазн ва радиф бирлиги туфайли эмас, балки севги тугёни, ёр билан учрашувнинг лазиз дамлари тавсифи, учрашув хаёлининг тотти, муҳаббат жўшқинлигининг сурури билан ҳам бир-бирига ғоят уйғундирлар. Фурқатнинг «Келса кулбамга ўшал бераҳм ёр ўлтургуси» деб бошланадиган ғазали Навоийнинг «Бир кун мени ул қотили мажнуншиор ўлтургуси» ғазалига ҳамоҳанг. Бу ғазаллар ҳам радиф ҳамда вазндагина эмас, балки мазмуни ва руҳи жиҳатидан ҳам бир-бирига мос. Навоий бераҳм ёр билан учрашув ҳам, ундан узоқда бўлиш ҳам баробар даражада мушкул эканини айтади. Фурқат ҳам шу фикрни ўзгача ифодаларда баён қилади:

*Келса кулбамга ўшал бераҳм зор ўлтургуси,
Келмаса келгунча дарди интизор ўлтургуси.*

*Давлати дийдор гар гоҳо муяссар бўлмаса,
Меҳнату жавру жафойи рўзгор ўлтургуси.*

Лирик қаҳрамоннинг рафиқ билан суҳбати ҳам шу фикрни шарҳ этади. Рафиқнинг ёр кўйида охири ўлажаксан, деган гапига у, агар ёр ўлдирмоғини билсам шу қатлга рози бўлар эдим, деб жавоб қилади. Айрилиқда

азоб чекиб юргандан, ёр кўйида унинг томонидан қатл этилмоқни афзал деб билади ошиқ: Бу муболаға ҳам чин Навоёна ифодадир:

*Эйки, дерсен ўлғосен кўйида охир, эй рафиқ,
Розимен, биллоҳ, агар билсамки, ёр ултурғуси.*

Лирик қаҳрамон ёрнинг ағёрга илтифот қилаётганидан қаттиқ куйнади. Бу кайфият ҳам Навоий тасвирида ишлатиладиган бўёқлар орқали чизилади. Нигор ағёр билан бирга. Ошиқ қачон келса шу аҳволни кўради. Агар ошиқ ўзини ўлдирадиган даражага етса ҳам, нигор барибир унга бепарво:

*Ўзни ўлтурсам агар мен бирла ўлтурмас даме,
Доимо ағёр ила келсам нигор ўлтурғуси.*

Бу байтдаги биринчи мисрада сўз ўйини бор. Биринчи «ўлтурсам» «ўлдирсам» маъносида. Иккинчи «ўлтурмас» «ўлтирмоқ» маъносида. Иккинчи байтда радиф бўлиб келаётган «ўлтурғуси» ҳам «ўлтирмоқ» маъносида. Бу шоирнинг бадиний маҳоратини кўрсатувчи бир кичик лавҳадир. Ҳазалнинг лирик қаҳрамони висол иштиёқида кўнглида гулгула қилаётган ҳаяжонларини охириги байтда бирма-бир изҳор этади. Нигор унга бир кеча келмоққа ваъда қилган. Ошиқ уни шундай бетоқатлик, умидворлик билан кутмоқдаки, шу куттиш ва кўришиш истагининг кучи уни ўлдириб қўймоғи мумкин. Бу туйғулар том маънодаги Навоёна ифодаларда берилган:

*Бир кеча борғум деюб ҳар кечалар тонг отқуча,
Фурқатийни айлабон уммидвср ўлтурғуси.*

Фурқатнинг Навоий йўли, услубида битилган ғазалларидан яна бирини кўриб чиқайлик. Бу ғазал «Фидо айлай итинга келса жони нотавонимни» деган мисра билан бошланади.

Агарда ёрнинг ити келгудай бўлса, ошиқ ўша итга ҳам ўз жонини топширмоққа тайёр. Чунки у ит фидоқор ошиқнинг суяқларини тишлаганича, ўз жойига, яъни ёр кўчасига боради-ку! Ошиқ учун ҳатто шу ҳам етишиб бўлмайдиган бир орзудек туюлади. Фурқат бу янглиғ баланд муболағали тасвири топган экан, демек у Навойдан чин маҳорат таълимини олган. Устознинг истеъдодли шогирди сифатида ўзини кўрсатади:

*Фидо айлай итинга келса, жони нотавонимни,
Гар ўлсам келтирур кўйинга, жоно, устухонимни.*

Ғазал шу йўсинда, шу руҳда, шундай бадният билан давом эта боради:

*Баҳори ноздин то рангу бӣ тәптим, ҳазор афсус,
Фалак боди ҳаводислар била қилди хазонимни.*

*Видоғинг айлаёлмасман кетар чоғда, не тонг, жоно,
Чиқарди жон танимдин лол, агар кўрсанг забонимни.*

Биринчи байтда баҳор нашъасидан ранг ва бўёқ топган жонни воқеалар шамоли хазон этганлиги тўғрисида сўз боради. Кейинги байт эса шунинг шарҳи. Ёр видолашмоқчи бўлганда лирик қаҳрамоннинг тили лол бўлиб, сўз айта олмай қолган эди. Чунки ёрнинг кетар чоғи ошиқнинг жони чиқиб бўлган эди. Бу ерда нозик ва гўзал нисбат бор. Ёр ошиқ учун жондек. Ёрнинг кетиши ошиқнинг танасидан жоннинг чиқиши кабидир. Шунинг учун ёр кетмоққа отланиб видолашар экан, ошиқнинг танасидан жон ҳам чиқиб кетган бўлади.

Лирик қаҳрамон нигорига ўзининг мусибатли аҳволини баён қилишда давом этади. Унинг кўзидан оқаётган ёш томчилари болалар каби югуриб чиқадилар. Шу билан элдан яширин бўлган сирлари ҳаммага аён бўла қолади:

*Югурғач тифли ашким барча элга ошкор этти
Кўнгул ганжинасида асраган сирри ниҳонимни.*

Лирик қаҳрамон, яъни шоирнинг ўзи доду фарёдларининг ёрга етмаслигидан ҳасрат қилади. Ваҳоланки, бу нолаларни эшитган малакларнинг ҳам дили куйиб бўлди-ку:

*Фигоним сенга етмас, Фурқатий, гарчи дили куйди,
Фалак узра малаклар эшитиб оҳу фигонимни.*

Бу ғазалда яна адашган, гариблик азобини тортаётган лирик қаҳрамоннинг изтиробларини ифодаловчи байт еттинчи, охиридан олдинги байтдир. (Ғазалда жами саккиз байт. Ундан нашрда учинчиси чала берилган. (А. Қ.) Бу байтда шоир ёрнинг бепарволигидан нолишни узиб, бирдан ўзини қаёққа боришини билмай тентираб қолган овора итга ўхшатади. Йўқотган қарвонини топа оларми экан бу дайди?

*Саги овора янглиғ бормоғим қайда билолмасмен,
Қачон бўлғайки, топқаймен йўқотган қарвонимни!*

НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИГА ФУРҚАТ МУХАММАСЛАРИ

Юқорида келтирилган ғазаллардан кўриниб турибдики, Фурқат шеърляти Навоий ижодининг таъсир билан суғорилган. Бу таъсир фақат Фурқат ғазалларидагина эмас, балки маснавий ва насрларида ҳам сезилади. Фурқат болалик чоғиданоқ Навоий шеърлярининг жозибасини ҳис этган, уларнинг буюк мутаассирона қудратига мафтун бўлган эди. Бу ҳақда Фурқат ўзининг таржимаи ҳоли — «Саргузаштнома»да бундай деб ёзган: «Амир Алишернинг туркий девонлариким, Навоий лақабдур забоним куши ул хирмандин доначин ўлди»¹. Фурқатнинг Навоий ғазалларига боғлаган мухаммаслари ҳам бу фикрнинг ёрқин далили бўлади.

Навоийнинг уч ғазалига боғлаган мухаммаслари Фурқатнинг «Танланган асарлари»да эълон қилинган². Улар қуйидагича бошланадиган ғазаллардир:

¹ Бу шеърга бир оз аниқлик киритмоқ лозим кўрилади. Ўзбек қўшиқлари орасида марҳум Ўзбекистон халқ ҳофиси Маъмуржон Узоқов ижро этган Фурқат шеъри билан айтиладиган бир қўшиқ кенг шуҳрат топган. У «Фигонким, гардиши даврон айирди ўз нигоримдин» деб бошланади. Кейинчалик XIX аср биринчи ярмида яшаб ижод этган ўзбек шоираси Моҳлар ойим Нодиранинг девонида «Фигонким, гардиши даврон айирди шаҳсуворимдин» деб бошланадиган ғазали аниқланди. Шу билан бу ғазал Фурқатникими ё Нодираникими деган баҳс туғилди. Чунки шеърнинг бошқа мисралари ҳам бир-бирига тўғри келар эди. Маъмуржон Узоқовнинг қўшиқ матнини қайдан олгани бизга маълум эмас. У шоир Сайфийнинг «Фурқат» достонидан олинганлиги тўғрисида гап бор. (Бу достон 1946 йилда ёзилган.) Фурқатнинг «Танланган асарлари»даги шеърлар кўрсатиб турибдики, Нодира ва Фурқатнинг ғазаллари бир-бирдан фарқлидир. Фурқат ўзининг ғазалини «Малолат зоҳир этманг дўстлар афғону зоримдин» мисраси билан бошлайди. (Тан. асар. I жилд, 169-бет). Бу ғазалдаги «Муҳаббат дардидин ўлсам ўтиб ҳамда вафо бирла, Қамиллар ўрнига меҳри гиёҳ унгай мазоримдин» байти Нодира ғазалидаги шу мазмувни байтга монанд. Аммо Фурқатнинг бу ғазалида «Адашган ит каби Фурқат қаён боргум билолмасман, Қачон бўлгайки, тонқайман хабар ёру дийримдин» деган байт йўқ. Ваҳоланки, ўша қўшиқда шу байт бор ва кўнчилиқ диққатини ўзига тортган. «Саги овора» образи биз ҳозиргина шарҳ этган ғазалда бор. Эҳтимол, Маъмуржон Узоқов ижро этган қўшиқ матнини шоир Сайфий Фурқат шеърлари асосида ўзи тузгандир. Бу сингари чалкашликлар ўтмиш меросни ўрганишда гоят диққат билан ёндашувни, бу ишда озгина бўлса-да, эркинликка йўл қўймасликни тақозо қилади.

² Фурқат т. «Танланган асарлар», II жилд. Тошкент, 1959, 134-бет.

- 1) Саҳвдур тўби демак раъно ниҳолингни кўриб...
- 2) Ёр бўлмоқ тонг эмас мен зору расво бирла дўст...
- 3) Тун оқшом келди кулбам сори ул гулруҳ шитоб айлаб...

Фурқатнинг Навоий ғазалига боғланган бир мухаммаси П. Қаюмов томонидан тузилган Фурқат шеърлари девонида мавжуд¹. Бу мухаммас ҳали нашр этилган эмас. Навоий ғазали қуйидаги мисра билан бошланади.

4) Соқиё ҳажр илгидин кўп тартадурмен зорлиғ...

Қуйида шу мухаммаслар билан танишиб чиқамиз.

«Саҳвдур тўби демак сарви ниҳолингни кўриб» мисраси билан бошланадиган ғазалда Навоийнинг лирик қаҳрамони сўзни ўз маҳбубасининг беқиёс гўзаллигини мадҳ этишдан бошлайди. Ёрнинг нозик қоматини тўбига ўхшатмоқ хато; ёр ҳусни гулзори ҳам жаннат боғидан кўра чиройлироқ. Фурқатнинг лирик қаҳрамони бу тавсифни тўлдиради. Агар Навоийда гўзалнинг раъно қадди ва гулзор жамоли васф этилган бўлса, Фурқат қўшган мисраларда гўзал ёр чеҳрасининг ол ранги, кўзларининг нарғис гулидан ҳам афзаллиги, сунбулни доғда қолдирувчи узун сочлари ўз таърифини топган. Биринчи бешликда маҳбубанинг ана шундай шеърий суврати чизиб берилган:

Фурқат — Лолага боқмоқ абас рухсори олингни
кўруб,
 Боғ аро нарғисга ҳам чашми ғизолингни
кўруб,
 Истамак сунбул хато зулфи кашолингни
кўруб.
 Навоий — Саҳвдур тўби демак раъно ниҳолингни
кўруб,
 Ёки жаннат боғи гулзори жамолингни
кўруб.

Навоий маҳбуба сувратини чизишда давом этади. Лирик қаҳрамон ёрнинг лабини таърифлайди, лаб устидаги қора холини жаннат боғидаги кавсар суви қирғоғида бўлган билол (намлик) деб хаёл қилади. Фур-

¹ Девони Фурқат. (Қўлёзма.) Тузувчи П. Қаюмов. Қўқон, 1959, 95-бет.

қат лирик қахрамоннинг ана шу руҳий ҳолатини кенг-роқ тасвирлайди. Бу тасвирларда гўзаллик соҳибасининг ҳусну латофати туфайли ошиқ кўнглида пайдо бўлган ҳис ва кечинмалар бир-бир акс эта боради:

Фурқат — Не малоҳат эрдиким, якбора, эй зебо
Юз очиб бир ғамза бирла айладинг беҳушу
Бутмағилким, кўз қарорғон чоғ эди бу

Навоий — Равзада кавсар қироғинда хаёл этмиш
Юз уза лаб, лаб уза шабранг холингни
бир хаёл.
биллол,
кўриб.

Навоийнинг бундан сўнгги мисраларида ҳам ёр қиё-фасининг тасвири бош ўрин тутади. Машшота (безан-тирувчи) бу гўзалга пардоз бермоқда. Ёр чеҳраси ой-нада қуёшдек акс этади. Машшота бундан ғоят таъсир-ланади. Фурқат эса ошиқнинг аҳволини кўрсата боради. Унинг лирик қахрамони ёр жамолини кўрмоққа инти-зор; кўзида ёш, юрагида ғулғула. Қани энди ўша гўзал ёр қуёшдек чеҳрасини очиб бу ошиқ бечорага бир ку-либ боқса:

Фурқат — Бу замон, тенгри учун, эй маҳваш ўрни
Токи ул бечора айлар иштибоҳ ичра талош,
Партави нури жамолингдин тўлуб кўзига
ёш.

Навоий — Соғинур ошиқлигинга рўбару келгач қуёш,
Кўзгуда машшота ҳар соат мисолингни
кўриб.

Фурқатнинг яна бир мухаммаси Навоийнинг «Ёр бўл-моқ тонг эмас мен зору расво бирла дўст» деб бошла-надиган ғазалига боғланган. Бу мухаммас Навоий ға-залидаги дўстлик, садоқат, фидокорлик ғояларини ривожлантиради. Унда Фурқат шеърятининг бадийяти Навоийнинг руҳафзо ижодидан баҳра топиб, янада юк-сакликка кўтарилган. Ҳар бир бешлик, хусусан, Фур-қат қўшган мисраларнинг Навоий байти билан бевосита

ўланувчи учинчи мисраси Навоий газалининг узвий бўлагига айланиб кетган.

Навоийнинг лирик қаҳрамони ўзининг «зору расво» аҳволини баён қилар экан, шундай ҳолатда юксак даражали ёр билан дўст тутинганини айтади. Бу дўстлик париларнинг гоҳо «мажнуни шайдо» билан дўст бўлажакларига ўхшатилади.

*Ёр бўлмоқ тонг эмас мен зору расво бирла дўст,
Ким пари гоҳи бўлур мажнуни шайдо бирла дўст.*

Фурқатнинг қўшган мисраларида даставвал лирик қаҳрамоннинг дўст таърифига бағишланган фикрлари, дўстнинг сифатлари айтилади. У ҳам ҳур сиймо, ҳам ноз, ҳам сержилва. Ана шундай ажойиб бир зот билан дўст бўлмоқ қандай шараф. Бу ёр ўз дўстлиги билан донони телба қилгудек:

*Кўнгулум истар ўлголи ул ҳур сиймо бирла дўст,
Яъни ул нозофарину жилвапиро бирла дўст,
Телба қилмоқ қасдида бўлганда доно бирла дўст,
Ёр бўлмоқ тонг эмас мен зору расво бирла дўст,
Ким пари гоҳи бўлур мажнуни шайдо бирла дўст.*

Бундан кейинги байтда Навоий ёр лабларини ўликларга ҳаёт бағишловчи Масиҳога ўхшатади. Шундай лабларга кўнгил боғлаган киши ёр кўзининг ўлдирувчи қарашларидан ҳам чекарми эди. Барибир, Масиҳо нафасининг кучига эга бўлган ёр сўзлари унга қайта жон киритади-ку!

*Лаълини севдим, кўзини қатлидин қайғурмағум,
Не ғам ўлмакдин, киши бўлса Масиҳо бирла дўст.*

Модомки, Навоий ёрнинг лаъл лабларини таърифлаган экан, Фурқатнинг лирик қаҳрамони ҳам ёрнинг тор оғзи, ширин сўзи тўғрисида гапиради. Муҳаббат лофини урган ошиқ аллақачон жонидан кечган, шунинг учун ҳам у «кўзининг қатлидин қайғурмаслиги»ни баралла айтади. Фурқат яратган мисралардаги лирик қаҳрамоннинг ўз маҳбубасига садоқати, ундан ўргилиши Навоий байтидаги фидокорлик туйғулари билан қорниб кетади ва бир бутунлик вужудга келади:

*Оғзидин устаб нишон бир дам тиниб ўлтурмағум,
То тирикмен, ўзга сўз бир нуқта андин сўрмағум.
Айламай жондин гузар лофи муҳаббат урмағум,
Лаълини севдим, кўзини қатлидин қайғурмағум,
Не ғам ўлмакдин, киши бўлса Масиҳо бирла дўст.*

Учинчи байтда Навоий бода тутувчи душман тўғри-
сида сўзлайди. Бу байтдаги фалсафий мазмун Фурқат-
га ўзининг ҳолати, атроф-муҳитга муносабати, ижтимоий
қарашларини билдирмоққа имкон яратади. Фурқатнинг
лирик қаҳрамони ўзининг харобот ичра қўлида синган
қадаҳ ушлаган маст, бебок бир киши эканлигини таъ-
кидлайди. У ринд (бепарво, дадил), жаҳон ташвишля-
ридан ўзини холи этган, эътиқод ва маслак бодасига
берилган олижаноб бир шахедир:

*Фурқат — Йўқ эрур кунжи харобот ичра ҳеч кимдйн
камим,
Хишти хум тожим эрур, сингон қадаҳ жоми
жамим,
Мастлик, бебоклик доим рафиқу ҳамдамим.
Навоий — Бода паймо зоҳид йлса душман эрмасдур
ғамим,
Менки, бўлдум бир ҳарифи бода паймо
бирла дўст.*

Бир бешликда дўстнинг ғами ҳам ошиқ учун мўъта-
бар экани, ундан айрилиқда чекаётган азоблари ўзга-
ларнинг эҳтиромидан афзаллиги, унинг қилаётган жаври
ҳам бошқаларнинг лутфу карамидан устун туражакли-
гини айтиб, лирик қаҳрамон ўзининг дўстликда вафо-
дорлигини билдиради. Фурқатнинг дўстга онд ҳатто
жабру зулми шунчалар эъозлаб айтган сўзлари На-
воийнинг дўст тутган май лойқалари ошиқ учун Ҳизр
узатган ҳаёт суви тўла жомдан ортиқроқ экани тўғри-
сидаги фикрларига боғланиб кетади:

*Фурқат — Йўқ менга чекмак ётиб куйида ғамдин
яхшироқ,
Хорлик ҳажрида бўлган муҳтарамдин яхшироқ,
Жаври онинг ўзгалар қилган карамдин
яхшироқ,
Навоий — Ҳизр юз меҳр ила тутган жоми жамдин
яхшироқ,
Тутса май дурдини юз торожу ягмо бирла
дўст.*

Охирги икки бешлик Фурқат ва Навоийнинг дўстлик-
ни қадрламоқ, унй баланд тутмоқ, ҳар қандай шароитда
ҳам дўстликда содиқ қолмоқ зарурлигини билдирувчи
умумлашма хулосалардан иборат. Уларнинг биринчиси-
да Фурқат Навоийнинг дунёга меҳр қўймаслик, балки
аҳли уқбо (яъни дунёпарастликка зид омма) билангина

дўстлашмоқ кераклиги тўғрисидаги фикрларини шарҳлайди. Киши ҳирс лойи билан ўзини булғамасин. Агар шундай қилса умрни беҳудага ўтказган бўлади. Жаҳон гамини чекавериш керак эмас. Бу ўғитлар кишиларни покизаликка, ҳаёт, дўстликни қадрлашга даъват этади:

*Фурқат — Ҳирс лойи бирла қилма доманинг
олудалик,
Олам ичра бўлмагай мундин ёмон
беҳудалик,
Сену ташвишии жаҳону ранжу ғам
фарсудалик,*

*Навоий — Бўлма дунёдўст, гар истар эсанг осудалик,
Лек ҳар не қилсалар бўл аҳли уқбо бирла
дўст.*

Навоийнинг лирик қаҳрамони дўстликда шунчалар барқарорки, агар дўст охири бориб душманга айланиб кетган тақдирда ҳам ундан воз кечмайди. Бу Навоий инсонпарварлигининг олий кўринишидир. Чунки Навоий авваллари ўша дўстликка замин бўлган орзу тилакларни («юз минг таманно») қадрлайди. Шу таманнолар ҳурмати учун киши дўстидан узилмаслиги керак, деб таъкидлайди шоир.

Барибир ўша эзгу туйғулар душманликдан устун туради, деб ишонади у. Навоий халқ орасидаги «дўстинг учун қон ют» деган ифодани шоирона қўллаб, ҳатто дўст сендан тонганида ҳам, сен ундан тонмагин, деб таълим беради. Фурқат ва Навоийнинг бу борада берган панд-ўғитлари бу ҳар иккала улуғ мутафаккирнинг эзгулик, садоқат принципларига қанчалар берилган экапликларини-намоён этиб туради:

*Фурқато, ич захр аёғи келса тонма дўстдин,
Талхком ўлдим дема! Ҳаргиз ўсонма дўстдин,
Тонимаслик қилса ҳам ҳарчанд тонма дўстдин,
Эй Навоий, неча душман бўлса ёнма дўстдин,
Чунки бўлмушдур сенга юз минг таманно бирла
дўст.*

Навоийнинг «Тун оқшом келди кулбам сори ул гулруҳ шитоб айлаб» деб бошланадиган ғазали воқеабанд шеър. Бу ғазалда шоир севгили ёри унинг ҳузурига кириб келган ошиқнинг мураккаб кайфият ва кечинмаларини тўлалигича, бирма-бир, тафсилотларни билан ҳикоя қилади. Бундай кутилмаган бахтдан ошиқнинг танасига

титратма тушган. Маҳбуба ошиқдан ҳол-аҳвол сўрайди. Ошиқ эса жавобга тили келмай, гунгу лол бўлиб қолади. Маҳбуба ошиққа май тутиб уни сал ўзига келтирмоқчи бўлади. Қадаҳни ёр қўлидан олиб бўшатган ошиқ бу лутфдан таъсирланиб ҳушидан кетиб йиқилади. Кўзини очган пайтда эса ҳеч ким йўқ эди. Ишрат пайтини беҳудликда ўтказган бечора ошиқ яна ёр таърифига интизор. У бутун ҳаётини бедорликда ўтказмоқда.

Навойнинг ана шундай таъсир кучи зўр воқеабанд бир ғазалига Фурқат мухаммас боғлаб, уни бир кичик дostonга айлантиргандайдир.

Навой ҳикояни ёрнинг тўсатдан шитоб билан ошиқ кулбасига кириб келишидан бошлайди:

*Тун оқшом келди кулбам сори ул гулруҳ шитоб айлаб,
Хироми суръатидин юз уза тердин гулоб айлаб.*

Фурқат эса сўзни ёрнинг келмоғини интизор бўлиб кутаётган ошиқ аҳволининг тасвиридан бошлайди:

*Кўнгулда орзуйи васли ул олий жаноб айлаб,
Ётиб эрдим фироқ андуҳи жонимға азоб айлаб,
Баногоҳ гул юзига сунбули зулфин ниқоб айлаб,
Тун оқшом келди кулбам сори ул гулруҳ шитоб
айлаб,
Хироми суръатидин юз уза тердин гулоб айлаб.*

Учинчи мисрадаги ёр тасвирида унинг гул юзига сунбул сочларининг ниқоб эканлиги ёрнинг яширинча келганига ишора. Ёрнинг Навой айтганидек, шитоб билан келмоғи ҳам шу туфайли. Юздаги гулоб каби терлар эса тез юргани сабабли. Демак, ёр махфий равишда жадал келган. Фурқат сунбул сочларнинг юзга ниқоб бўлганда ҳам ана шу махфийликни кўрсатмоқда. Демак, Фурқат Навой фикрларини кенгайтрган. Воқеаларнинг моҳиятини бойитган. Шу сабабли Навой ва Фурқат яратган мисралар мазмунан бир-бирига киришиб кетган, яхлитлик касб этган.

Бу шеърини ҳикоячанинг иккинчи бешлиги ёр қиёфасининг ошиқ тасавуридаги тасвирга бағишланган. Навой мисраларида ёрнинг қора ва узун киприклари жонга қасд этувчи ханжарга ўхшаш. Фурқат бу ўхшатишни давом этдиради ва шеърда қилич образини киритади. Ёрнинг ўз латофати зўридан ошиқни ўлдирмоғи мумкинлиги ул жафожўйнинг бечора ошиққа

қилич кўтарганида кўринади. Бу ўша киприклар устидаги қилич каби турган қайрилма қошларга оид. Ёрнинг кўзи эса ўз нигоҳи билан оламини остин-устун қилғудек:

Фурқат — Қилич тортиб қинидин қон тўкарға ул
жафогустар;
Кўзини таркидин яғмо солиб оламға сар
то сар,
Нигоҳ пайқонин олмосин дағи айлаб анга
дарбар,
Навоий — Қилиб мужгонни шабрўлар киби жон
қасдиға ханжар,
Белиға зулфи анбар боридин мушкин
таноб айлаб.

Воқеалар ўз мантиқига кўра давом эта боради. Ошиқ ақлдан адашган. У гунгу лол. Дилу жони эса фиғон чекишда давом этади. Бир сўз дея олмай титрайди, холос. Навоий ва Фурқатнинг лирик қаҳрамони бир бутун, бир жон — бир тан:

Фурқат — Агарчанди адошиб ақлдин бўлди тилим
алкан (лол),
Кўриб шавқи била айлар эди жону дилим
шеван,
Қаронгу кечани кундуз қилиб ул шўхи
жодуфан,
Навоий — Қуёшдек чеҳра бирлан тийра кўнғлум
айлагач равшан,
Манга титратма тушди зарра янглиғ
изтироб айлаб.

Навоий ёр келгач, унинг ошиққа марҳамат кўрсатиб, ўз ёнига ўлтиргузгани, сўз сўйлаб ошиққа қарам кўрсатганини айтади:

Қулиб ўлтирдию илким тутиб ёнида ер берди,
Такаллум айлади ҳар лафзидин дурри хушоб айлаб.

Фурқатнинг бу байтга қўшган икки байти биринчи бешликдаги воқеани эслатади («Ушал оқшом манга қандоғ саодат оқшомни эрди. Ким ул оромижон танҳо келиб эшик очиб кирди»). Яна бу мисралар бадний безакларга ҳам бой эмас. Аммо Навоий байтига бево-сита уланувчи учинчи мисра Навоий байтидаги мазмунга зид, аммо шу зидлик туфайли ўша байт моҳиятини янада равшанлаштиради:

Дедим: — *Меҳнат тутиб кўзга аёгинг қўйсанг*
арзирди.

Ёрнинг келиши ошиқ учун шу қадар бахтиёрлик бағишладики, у ёр аёгини кўзи устида тутмоққа тайёр. Фидокорлик шунчаларки, агар ёр ошиқ кўзига аёқ қўйгудек бўлса, бу иш ёр учун меҳнат (оғирлик, ташвиш) бўлғусидек. Ана шу меҳнатни ёр ўзига раво кўрарми экан? Шу қадар фидойнликка тайёр турган ошиққа ёр аксинча илтифот қилиб, қўлидан ушлаб, ёнидан жой берди, унга сўз айта бошлади:

Навоий ёрнинг ошиқдан ҳол сўраганини баён этиб ёзади:

Ки эй, зору балокаш, ошиқим, менсиз нечукдурсен?
Мен ўлдим лол сўз айтолмайин майли жавоб айлаб.

Фурқат ёрнинг бу айтганларини кенгайтиради, тўлдиради. Шоир ёрнинг ошиқ садоқатига тан бергани ҳақида сўзлайди. Ёр ошиқнинг айрилиқ азобига бардош берганини эътироф этиб, сен етишув қувончларига сазовор бўлмоғинг керак, вафода ўзгалардан устунсен, дейди. Ошиқ учун ёрнинг бундай эътирофидан юксак мукофот борми?

Добон, ишқим йўлида содиқим, менсиз нечукдурсен?
Чекиб ҳажрим, висола лойиқим, менсиз нечукдурсен?
Вафода ўзгалардин фойиқим, менсиз нечукдурсен?
Ки эй, зору балокаш, ошиқим, менсиз нечукдурсен?
Мен ўлдим лол сўз айтолмайин майли жавоб айлаб.

Бундан кейинги бешликда воқеалар мантиқан ўз давомини топа боради. Ёр ошиққа май тутади. Навоийнинг бу ҳикоясини Фурқат шарҳ этади. Ошиқнинг ёлғизлиги ёрни ачиштирди. Шунинг учун ёр ошиқни ардоқламоқда. У ошиқнинг эзилган кўнглини кўтармоқчи. Шунинг учун у ошиққа май тутди. Демак, Фурқат Навоий тасвирлаган ёр марҳамати лавҳасини асослаб берди, ёрнинг ошиққа кўрсатган шафқатига ошиқнинг аянч аҳволи боис бўлганини кўрсатди. Шундай қилиб, ҳар иккала шоир бир лавҳани ҳар томонлама, тўласича тасвир этадилар:

Фурқат — Кўриб танҳолиғим ғам гўшаси ичра дили
кўйди,
Тараҳхум бирла кўнглум овлабон шафқат
қилиб суйди,

Хуморим андуҳидин жон ютмагимниму
 магар туйди;
 Навоий — Чиқарди шишаи май доғи бир соғар тўла
 қуйди,
 Ичиб тутти менга юз навъ ноз осо итоб
 айлаб.

Шу мавзу давом эта боради. Ёр ўз тараҳҳумининг ошиққа қай йўсин таъсир этганини кўриб ҳайрон. Чунки шунчалик бахтиёр дамлардан ошиқ истифода этаётгани йўқ. Унинг тили сўзга ҳам бормайди. Навоий ошиққа ёр, бир сўз айтгин, ҳушингни йиғиб ол, деганини ифода этган. Зора бир қадаҳ май бу бечорани ҳушига келтирса. Шу мақсадда ёр унга қадаҳ тутган. Фурқат ошиқнинг аҳволини шарҳ қилади, Навоий тасвирини тўлдиради. Аммо Фурқат тасвирлаган ошиқнинг ҳолати Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳолатининг айнан акси эмас. У гоҳо жўш уриб, қўзғолади, булбулдек хуруш этади, сўнг яна бирдан жимиб қолади. Ёрни бундай ўзгаришлар ҳайратга солади. Шундан сўнг у ошиққа май сузиб сўзга чорлайди:

Фурқат — Димоғинга насими васл тегдимуки жўш
 этдинг,
 Муродинг гўнчаси очдиму? Булбулдек
 хуруш этдинг,
 Сабаб не эрди якбора доғи ўзни хомуш
 этдинг,
 Навоий — Ки, эй, мажнун, пари кўрдинг, магарким
 тарки хуш этдинг,
 Такаллум қил, бу соғарни ичиб рафъи
 ҳижоб айлаб.

Шеърда баён этилмоқда бўлган воқеанинг авжи саккизинчи бандда. Навоийнинг лирик қаҳрамони ёр марҳаматига мушарраф бўлгач, нўш этган майдан эмас, балки ёрнинг лутфидан маст бўлади. У фарёд чекиб ёр оёғига йиқилади ва ҳушидан озади:

Ичиб, фарёд этиб тушдим аёғига кетиб ўздин,
 Мени, йўқ бодаким, лутфи анинг масту хароб айлаб.

Фурқат ана шу ёр лутфининг нималардан иборат эканини кўрсатади. Учрашув чоғида ёр ошиққа бўсалар олмоққа ишорат қилар, кўзини юздан узмасликни, лабларидан оғзини олмасликни сўрагандай бўлар эди.

-Ана шундай лутфларнинг мўллиги ошиқни фарёд чекиб, беҳуд бўлмоғига олиб келди.

Навоний ғазалининг охириги байти жуда кучли таъсир қувватига эга. У ғазалдаги бутун мазмунни яқунлайди. Юз берган воқеалар ҳаммаси хаёлими эди ёки ўнг? Ана шу савол билан ғазал тугалланади. Ҳушига келиб кўзини очган ошиқ ўзи ёлғиз, ёнида ёри йўқ, яна ёрнинг қачон пайдо бўлажаги номаълум. Навоний хулоса қилиб айтадики, кимки, ишрат туни беҳушликка берилса, унинг қисматида интизорликдан бўлак ҳеч нарса қолмайди. Бундай ширин дамларни қўлдан бой берган киши дунё тамом бўлгунча беуйқу, ўша дамларнинг қайтмоғига мунтазир бўлиб вақт ўтказди:

*Аниким, элтгай ноз уйқуси ишрат туни мундоқ,
Навонийдек ётар то субҳи маҳшар тарки хоб айлаб.*

Фурқатнинг хулосаси эса умумлашма аҳамиятга эга. Фурқат муҳаббат йўсуни кечаларни бедорликда ўтказмоқдан иборат, дейди. Севги йўлига кирган ҳар бир одам буни билмоғи ва бўйнига олмоғи шарт:

*Нетарсан кеча ёринг келса, Фурқат, уйқуни мундоқ,
Кечиргил кечани бедорликда ҳар туни мундоқ,
Демушдур ишқ устои муҳаббат йўсуни мундоқ,
Аниким, элтгай ноз уйқуси ишрат туни мундоқ,
Навонийдек ётар то субҳи маҳшар тарки хоб айлаб.*

Фурқатнинг Навоний ғазалига боғлаган ушбу муҳаммаси шоирнинг улуғ устоз ижодини қанчалар чуқур ўргангани, унинг маҳорат мактабини ўтиб, бадиният дарсини тўла ўзлаштиргани ва шеърда Навоиёна камолот сари интильганидан ёрқин бир мисолдир.

Навонийнинг яна бир ғазалига Фурқат боғлаган муҳаммас бизга маълум. Юқорида айтилганидек, ҳали у нашр этилган эмас. Навоний ғазалининг туб мавзуи зуҳдни рад қилмоқ. Навоний бу ғазалда зуҳдга май ва муғни қарама-қарши қўяди. Шеърниятдаги, хусусан, Навоний каби мутафаккирлар ижодидаги бу сингари образлар (май, мастлик, жом, афюн ва ҳоказо)ни бевоқифа ўз маъносида эмас, балки фалсафий, шеърый образ маъносида тушунмоқ керак. Навоний бундай образлар орқали зуҳд таркидунёчилик, риё, тақво тушунчаларига қарши чиқади, ҳаётийлик, кундалик турмушдаги юксак интилишларни улуғлайди. Фурқат Навоний ғазалидаги ана шу моҳиятни илғаб олган, шуни кенгайтирмоққа уринган. Яна бу мазмунга кундалик турмуш

лавҳалари таъсирида туғилган ҳис ва ҳаяжонларни қўшиб тасвир этган:

Навоий ғазалининг биринчи байти бундай:

*Соқийё ҳажр илгидин кўп тортадурмен зорлиғ,
Май кетурким, маслаҳат эрмас менга ҳушёрлиғ.*

Лирик қаҳрамоннинг соқийга мурожаати унинг айрилиқ азобларидан чекаётган зорлиғи туфайли. Бу мавзу Фурқатнинг қисмати. Шунинг учун ҳам унинг кўнглига жуда яқин. Фурқат айрилиқ ва унинг азоби тўғрисидаги мавзунини дард тўла мисраларда шарҳ этади. Фалак пайо-пай зулм ўтказмоқда. Замона аҳли ҳам лирик қаҳрамоннинг қалбига фақат жавру ситам етказдилар. У яна айрилиқ туфайли кўп хорликларга мубтало бўлган. Ана шундай оғир аҳволда лирик қаҳрамон соқийга мурожаат этмоққа мажбур. Чунки Навоий айтганидек, унга ҳушёрлик маслаҳат эмас:

*Оҳким айлар фалак пайваста кажрафторлиғ,
Жавру зулм аҳли замон айлар, даҳр эса ғаддорлиғ,
Етмай ул гул васлиға ҳар дам кўруб юз хорлиғ,
Соқийё, ҳажр илгидин кўп тортадурмен зорлиғ,
Май кетурким, маслаҳат эрмас менга ҳушёрлиғ.*

Шеърда майхўрлик билан боғлиқ образлар ҳаракатга келтирилади. Лирик қаҳрамоннинг соқийга мурожаатидан кейин Фурқат билдирган фикрлар унинг қалбидаги дарднинг кучли ҳароратидан хабар беради. Соқий жомини шундай тўлдирсинки, ундан олинмаган нашо жомини қадар (тақдир қадаҳи) кабин бўлсин. Қачонгача унинг (лирик қаҳрамоннинг жомини жигар хунобини нўш этиш билангина машғул бўлажак? Фурқатнинг бу фикрлари Навоий мисраларидаги фикрлар, лирик қаҳрамоннинг тилаги билан уйғун. Навоий қаҳрамонини бу май нашоасидан фақат маҳшар кундаги ғавғолар туфайлигина ҳушёр тортажагини айтган эди. Фурқат ана шу фикрнинг ўз мисраларида ифодалаган «жомини қадар» нашоаси билан тўлдирган:

Фурқат — Тўла қуй ҳушёрлиғдин не асар бўлғай

*манга,
Нашъаси мудом чун жомини қадар бўлғай*

*манга,
Нўши жон тоҷанд хуноби жигар бўлғай*

*манга,
Навоий — Мастлиғ андоғки, бош қўйсам магар
бўлғай манга,*

Бундан кейинги бешликда Фурқатнинг фикрлари Навоий байтида айтилган фикрларга унчалик боғланган эмас, Навоий ҳижрон дардидан беморликка учраган киши фақат ё бода, ё васл, ё ўлим билангина дардига чора топмоғи мумкин, дейди. Фурқатнинг кўнглига санчилган уқубатларнинг нишлари шундай оғриқ берар эдики, бу дардларнинг изтироблари унинг мисралари мазмунини тўлдирган. Турли безори, авбош шоирга таъна ўқларини отадилар; рақиблар ҳужум тигини санчадилар; тириклик борган сари мушкуллашиб боради. Дўстларда меҳр озайган. Бу аламлар азобда киши ўлар ҳолатга етади:

Фўрқат — Бир сари авбош таъни, бир сари таъни

Бўлди кўн мушкул тириклик, меҳр оз
Бу учовлон ғуссасидин еттим ўлмакка

Навоий — Чораси ё бодадур, ё васл, ё марғ, эй табиб,
Ҳар кишиким топса ҳижрон дардидин
беморлиғ.

Навоий май ва майхўрлик мавзунини давом этдириб, айрилиқ ҳужумидан бирдан-бир чора беҳудлиғ, дейди. Бунинг учун майга афюн қўшиб беришни сўрайди. Агар соқий ёр бўлса шундай қилмоғи керак. Фурқат эса лирик қаҳрамоннинг ички дунёсини очиб беради. У (лирик қаҳрамон) фақат ўз ғами билан ўралашиб қолгани йўқ. У олам ғамини ейди. Севги йўлидаги дарду балоларга бардош беради. Энди айрилиқ хуруж қилмоқда. Ана шу азоблар кетидан чора сифатида Навоий айтган беҳудлик мавзун келиб чиқади. Фурқат лирик қаҳрамонни тор ички кечинмалардан катта ижтимоий тафаккур («олам ғами») даражасига кўтаради:

Фурқат — Неча чектим меҳнату кулфат ила олам
Неча бўлдим ишқ аро дарду балолар
Кўрмаган андуҳлардин ё на бу эркан ками,
Навоий — Қасдим этмиш ҳажр, беҳудлиғ иложимдур
дами,

*Майга афюн ёр қил, гар айлар эрсанг
ёрлиғ.*

Навоий муғбачага мурожаат қилиб, ундан ҳаёт боғидан бирор нарса бермасликни сўрайди. Чунки, унинг лирик қаҳрамони учун беҳудалик ҳолати афзал. Фурқат бу илтижони шарҳлаб, кундалик ҳаётнинг ўз қаҳрамони бошига солаётган уқубатларини бирма-бир санаб чиқади. Унинг бошига ҳам тоғидан тошлар ёғилмоқда; шодмонлик чоғлари аллақачон ўтиб кетган, унутилган. Муғбача бу бечорани хорлик тупроғидан кўтарар экан, уни беҳудлик ҳолатидаги осойишдан маҳрум этади. Шунинг учун унга ўша беҳудлик кўпроқ мақбул. Шундай қилиб, Навоий байтидаги мураккаб кечинмалар Фурқат шарҳлари орқали аниқлик касб этади, турмуш лавҳаларининг тасвири билан бойийди:

*Фурқат — Тош ёғарди бошима ҳам тоғидин,
эй муғбача,
Ўтмиш эрдим шодмонлик чоғидин,
эй муғбача,
/ Чун кўтардинг хорлиғ тупроғидин,
эй муғбача,*

*Навоий — Бермагил, ёраб, ҳаётнинг боғидин,
эй муғбача
Ким, майи лаълингдин йлди ёрга
бархурдорлиғ.*

Охирги икки байт Навоийнинг зухду тақвони танқид қилиб айтган сўзлари билан тўла. Шоир зухднинг бало эканини, шунинг учун ундан кўра чин бало жомини кўтармоқ яхшироқлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, «муғ куйида қўлда сафол тутганча зор» тентираш «Зухддан юз қатла яхшироқ»дир. Фурқат бу фикрни кенгайтириб, замон шайхига қўл бермоқ ўзини қибр, ҳаво, ёлгончилик ўтида ёқмоқ билан баробардир, дейди. Шу билан Фурқат Навоийнинг зухдга қарши қарорига янада кескинлик бағишлайди:

*Офиятни истаган зор йлмасин овораким,
Топмагай ё кўзни сурмай соғари саришораким,
Ҳирқаи тақвони қўймас қайси зоҳид пораким,
Зухд, эй соқий, бало эрмиш хуш ул майхораким,
Ичғали жоми бало бўлмиш иши ҳамморлиғ.
Фурқатий, токай замона шайхига бармоқ берур,*

*Ўзни ужб ила риёсин ўтига ёқмоқ эрур,
Бода дурдиким, анга лабташналар муштоқ эрур,
Эй Навоий, зуҳддин юз қатла ортуқроқ эрур,
Бир сафол илгимда муғ куйида қилсам зорлиғ.*

Навоийнинг ғазали антиклерикал руҳда. Унда шоир катта фалсафий умумлашмаларга боради. Ҳаёт майи, турмуш лавҳалари, инсоннинг тириклиги, руҳий дунёсининг бойлиги билан боғлиқ тушунчаларни шоир зуҳду тақводан устун қўяди. Фурқат ҳам шу фикрларни шарҳ этар экан, шайх, зуҳд, тақво тушунчаларининг реакцион моҳиятини очиб ташлайди.

Фурқат Навоийнинг шундай мураккаб чуқур мазмунли шеърига мухаммас боғлаган. Бу мисод Фурқатнинг устоз Навоий изидан изчил борганини кўрсатади, улар ўртасидаги ҳамфикрликдан далолат беради. Улуғ мутафаккирлар турмушнинг қанчалар оғир зарбаларига дуч келмасинлар, инсоний ҳаётнинг туб моҳиятини яхши тушунчалар ва ҳаётийлик мавқендан туриб ифодалашдан ҳеч қачон чекинмаганлар.

ФУЗУЛИЕНА ҒАЗАЛЛАР

Буюк озарбайжон шоири Фузулий ижодининг XIX аср ўзбек адабиётига таъсири жуда кучли бўлган. Фузулий услуби, тилида шеър битмоқ ўтмиш ўзбек шеъриятида анъанага айланиб кетган эди. Бу анъана Фурқат ижодида ҳам ўз таъсири ва давомини топди.

Фузулийвор ғазалларнинг ўзига хос хусусиятлари шундаки, шоир ўз фикрларини Фузулий тили, яъни озарбайжон адабий тилидаги сўз ва сўз тузиш қоидалари асосида ифодалайди. Шеър мазмуни эса Фузулийдаги сингари бўлади. Бу деганимиз, байтнинг ҳар бир мисраи бир-бирига шарҳ ёки талқин бўлмай, бир яхлит фикр ҳар иккала мисра орқали ифодаланади, демакдир. Яъни иккинчи мисранинг мазмуни биринчи мисрадаги фикрнинг давоми бўлади. Улар бир-бирига нисбатан мустақил бўлмайдилар. Яна, Фузулийнинг ифода услубига хос жўшқинлик. Фузулий ишлатган образларда ўзининг янгича ифодасини топган бўлади. Шеър Фузулий яратган ўлмас шеърят намуналарига шакл жиҳатидан уйғун, жаранг жиҳатидан ҳамоҳанг бўлади.

Фурқатнинг Фузулий йўлидан бориб яратган ғазалларидан бири «Бенгзар нечун руҳингга саҳро юзида

лола» мисран билан бошланади. Бу ғазал ўзининг ҳам услуби, ҳам руҳи, ҳам мазмуни билан унда ишлатилган бадний образлар жиҳатидан том маънодаги Фузулийвор ғазалдир. Фурқат бу ғазалда аввало гўзал ёрнинг шеърий сувратини чизади. Унинг юзини лолага ўхшатмоқ бекор, дейди шоир. Ёрнинг лола ранг чеҳраси қаршисида лола қазо йўлидаги қон юқлари қолган бир пиёлагагина монанд. Пиёла ўз шакли жиҳатидан лола сингаридир. Унинг қон юқи эканлиги лоланинг тўла қизғиш бўлмай чалароқ эканини англатади. Бу нисбат эса ғоят аниқлиги билан ажралиб туради:

*Бенғзар нечун руҳингга саҳро юзида лола,
Қолган қазо йўлида бир қон юқи пиёла.*

Иккинчи байтда ҳам Фурқат бир янгилик яратган. Ёр қаддини мақтовчи уни тўбига ташбеҳ этди. Бу ўхшатув хато, дейди шоир. Бу боғдаги гўзал сарв оғочини бир эски толга ўхшатмоқ демакдир. Ёрнинг нозик ниҳол қомати қаршисида тўби дарахтининг эски тол сингари кўриниши тўғрисидаги нисбат ҳали шеърятда кўринмаган эди:

*Тўбига этди ташбеҳ, жоно, қаддингни восиф,
Билмай бу боғ сарвин бенғзартти эски тола.*

Албатта ғазалдаги барча байтлар ҳаминша янгиликлардан иборат бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам учинчи байтдаги оху фарёдлар, уларнинг кўкка кўтарилаётган унлари тўғрисидаги гаплар янгилик эмас. Аммо, Фурқат бу азалдан ишлатилиб келган образли ифодани бойитади. Ёр осмондаги ойга ўхшатилади. Айрилиқ азобида кўкка кўтарилаётган нолалар барибир ул ойга бориб етмайди. Шу йўсинда ёрнинг бу аҳволдан бехабарлиги ифодаланади. Ана шу ой образи ва унинг фарёдлар булутидан баланд туриши бадний ифодага ўзгача мазмун бағишлайди:

*Чиқти фалакка, нечун сенга етишмас, эй моҳ,
Ҳажрингдаким, чекарман ҳар кун фиғону нола.*

Қейинги мисраларда ошиқ васлдан масрур бўлган пайтларини соғиниб эслайди. Аммо бу гўзалнинг шайдолари кўп. Шунинг учун у ошиқни аллақачон унутиб юборган. Ошиқ ёрга ўз аянчли аҳволини ҳикоя қилади, ундан марҳамат кутади. Булар ҳаммаси Фузулийвор ёлқинли, ғоят аниқ ифодаalarda, Фузулий тили билан баён этилган:

*Раҳм айлагил нигорим, минбаъд тоқатим йўқ,
Туштим бу ҳола дардинг кўнглимга сола-сола.*

*Онжақ наҳиф ўлдим мен хаста Фурқатингда,
Тутгил алим, карам эт, еткур даме висола.*

Худди шу Фузулийвор жарангга ва мазмунга эга ғазаллардан бири:

*Эй, олан таълим кажлик дарсин ўз абрусидин,
Ростлиғ ўрганмайин бир қомати дилжўсидин*

деган байт билан бошланади.

Ёрга шу хитобидан кейин лирик қаҳрамон ўзининг ёр кўчасида йиғлаб тонг отгунча тошларни ёстнқ қилиб чиққанини, ул бевафонинг эса ўзгалар билан ҳамдам бўлганини айтиб, зорланади. Фузулий таъсири бу шеърда шунчалар зўрки, ҳатто қуйидаги байт худди Фузулий томонидан ёзилгандай эшитилади:

*Ғайр ила сан кеча ҳамдам, бан қапунгда оглаюб,
Субҳ ўланча бошим олмам дошлари зонусидин.*

Фузулийвор ғазаллардан яна бири «Эй бути жаври фузун, оҳу фиғонимдин сақин» деб бошланади. Шу ғазалдаги фузулиёна байтларни кўздан кечирайлик:

*Эй бути жаври фузун оҳу фиғонимдин сақин,
Ғарқ эдар оламни чашии хунфишонимдин сақин...*

*Орази гулноридин кўнглум ўйна душти ўт,
Ғайр меҳри-ла дудошган хонумонимдин сақин...*

*Фурқатий, боҳса руҳингга дер анга золим кўзинг,
Ўлма ғофил ханжаримдин бу синонимдин сақин.*

«Душти» радифли икки мувашшаҳ — ғазал ҳам таъмомийла Фузулий услубида ёзилган¹. Бундай мисолларни Фурқат шеърятидан кўплаб келтирмақ мумкин. Аммо биз шулар билан чекланамиз. Чунки Фузулий ижодининг ўзбек шоири Фурқат ижодига баракали таъсири махсус тадқиқот мавзудир.

Фурқатнинг Фузулий ғазалига боғлаган бир мухаммаси ҳам маълум. Бу ғазал «Кўз қароси ашки гулгунимда холинг садқаси» мисран билан бошланади.

Фузулий ўз шеърини ниҳоятда кучли, бадийят билан тўла ифодаларда бошлаган. Лирик қаҳрамон ўз ёрига қарата ёрнинг қора холига ўзининг кўз қорачу-

¹ Фурқат. «Таълапган асарлар», Тошкент, 1959. I жилд, 106, 107-бетлар.

ғини, ёрнинг қизил гулдек чеҳрасига қонли кўз ёшларини садқа қилажагини хитоб қилади. Бу ерда ранглар таносиби кўзга ташланади: қора холга кўз қораси, қизил гулдек чеҳрага қизил қондек кўз ёшлар. Яна ҳар иккала тасвир этилаётган кўриниш кўзга оид. Бу ҳол байт мазмунининг яхлитлигини таъминлайди. Фурқат шу яхлитликни сақлаган ҳолда ёрга фидойи ошиқнинг садоқати ва ўзини қурбон қилмоққа ҳозирлигини шу тусдаги образлар орқали ифодалайди. Жон (جان) даги алиф (ا), яъни инсон жонининг жавҳари ёрнинг раъно ниҳолидек қадду қоматига садақа. Ошиқнинг ҳар бир нутқи ёр сўзларининг ширинлигига садақа. Агар ёр бир мартаба ошиқни хаёлидан ўтказса, ошиқ унга агар юз кўнгли бўлса, барчасини садақа қилган бўлар эди:

*Фурқат — Жон аро шакли алиф раъно ниҳолинге
садқаси,
Нутқиминг маъноси ул шаккар мақолинге
садқаси,
Юз кўнгул бир кўнглунга кечмиш хаёлинге
садқаси,*

*Фузулий — Кўз қароси ашки гулгунимда холинге
садқаси,
Ашки гулгуним гули рухсори олинге
садқаси.*

Фузулий ўз тасвирини мантиқий асосда давом этдирди. Ошиқнинг зору саргардон танаси ўз оҳининг тутунларидан қорайиб кетган. Шу жисми у ўз ёрининг оташин рухсору қора холига садақа қилмоққа тайёр. Бу ердаги ранглар тасвиридаги уйғунликка аҳамият берайлик. Ошиқ жисми қорайган, оҳ ўтининг тутунлари ҳам қора. Агар бу тутунларнинг қоралиги ошиқнинг куйган жисмига ҳамранг бўлса, оҳ ўтининг олови ёрнинг оташин рухсори билан боғланади. Бадний такомил шуълалари Фузулийнинг ҳар бир ифодасида барқ уриб туради. Фузулий яратган бундай мисралар ва ифодалардаги ҳис-туйғуларни шарҳламоқ ҳар қандай шоирнинг ҳам қўлидан келавермайди. Фурқат шу мураккаб вазифани илҳом билан, журъат ва жасорат билан ўз бўйнига олган. Бу ишнинг ижросида у гоҳ муваффақият билан, гоҳ озроқ ютуқ билан олға боради.

Фурқат бу мухаммаснинг иккинчи бешлигини яра-

тар экан, Фузулий мисраидаги охирги сўз «танним»ни радиф этиб олади. Чунки, биринчидан, шоир шу образнинг («танним») тасвиридан четланмайди, иккинчидан, ундан олдин келган сифат «саргардон» сўзи қофияга қулайроқдир:

Фурқат — (Ҳажраро куйдўм бутун бошдин) аёғ урён таним,

Бан жунун саҳросини(нг) мажнуниям урён таним.

Фузулий — Дуди оҳимдин қарормиш зору саргардон таним,

Оташин рухсору мушкини ҳилолинг садқаси.

Бу бешликдаги Фурқат яратган мисралар олдинги бешликдаги сингари Фузулий байтларига ёпишиб кетган эмас. Тасвирлар ҳам анча ишлатилиб юрган ифодаларда берилган («Мажнун каби урён»). «Ишқ ўти таъсиридинму ўлгудек ўзон таним» мисраи ҳам унчалик пухта эмас. Чунки Фузулий ошиқ танининг оҳ ўти тутунларидан қорайганини айтиб турганида, «Ишқ ўти таъсиридинму ўлгудек сўзон таним» деган ифода мантиқан Фузулий баёни билан боғланмайди. Агарда бу мисрада «ўлгудек сўзон» ўрнига «ўлдуқча бу» ишлатилганда, менимча ўринлироқ бўлар эди (олдинги сўздаги «му»ни олиб ташлаб).

«Оташ» ва «сўз» («куймоқ») тушунчалари учинчи бешликда ҳам асосий ўринни эгаллайди. Фузулий ошиқнинг жисми ёнмоқлигини «васл шавқи» билан изоҳлайди. Бу кам учрайдиган бир ифода. Етишмоқ иштиёқида ошиқ куйиб ёнади. Бу ҳолат ғоят кам ишлатилган ўхшатиш орқали кўрсатилган. Фузулий Ой тутилишини нисбат қилиб олган. Ой Қуёшга етишганда тўласича куйиб, қоронғуланади. Аммо унинг атрофида Қуёш нурлари кўриниб туради. Фузулий шунга ишора қилиб ёзади:

*Шавқи васлинг ёндуруб ноқис вужудим моҳтак,
Зарра-зарра офтоби безаволинг садқаси.*

Агар Фузулий фазодаги бу илми нужумга хос кўринишларга бадий либос кийгизган бўлса, Фурқат лирик қаҳрамоннинг ҳаяжонли кечинмаларини бевосита инсон, кундалик турмуш кўринишлари орқали беради. Аммо асосий тушунчалар «оташ», «дилсўзлик» тўла сақланади. Ҳеч қайси олов ошиқлар оҳидек тез гурул-

ловчи эмас. Бу нолалар каби дилни куйдирувчи ўт ҳали пайдо бўлган эмас. Эндиги мисрадаги баланд мавқеъни билдирувчи «шоҳ» сўзи Фузулий тасвиридаги фазовий тасвирга яқинлашади. Шу билан Фурқат ва Фузулий мисралари мазмун ва маъниқ жиҳатидан бир-бирларига уланиб кетадилар:

*Фурқат — Ҳеч оташ тез эмас ушшоқ чекмиш оҳтак,
Ҳеч сўз дилсўз эмас бу нолаи жонкоҳтак,
Эт гадолар ҳолина лутфу тараҳҳум шоҳтак,
Фузулий — Шавқи васлинг ёндуруб ноқис вужудим
моҳтак,
Зарра-зарра офтоби безаволинг садқаси.*

Бундан кейинги (тўртинчи) бешликда Фурқатнинг қўшган охири учинчи мисраси Фузулий мисраси билан чамбарчас боғлиқ. Ҳажр ошиқнинг жонини олмади. Шунга у шукроналар қилади. Ошиқ ўзининг ҳажрдан омон қолган жонини етишув хушхабарига садақа этмоқчи. Фузулийнинг айтганлари шундай. Фурқат бу фикрни кенгайтириб, ошиқнинг қисмати ҳажр савдосидан бошқа нарса бўлмаганини айтади. Фурқат биринчи ва иккинчи мисраларда бу кечинмаларга замин тайёрлаб, ошиқнинг чекаётган дардлари тўғрисида сўзлайди. Бу дардларни тан кўтара олмади, шунинг учун уларга ошиқ энди жонни фидо этмоққа ҳозир. Чунки дил бу дардларни кўтармоққа тоқати тоқ бўлиб кетган бўлсада, улар борган сари оғирлашмоқдалар. Шундан кейинги ҳажр тўғрисидаги гаплар бу фикрларнинг давоми сифатида келади. Аммо Фузулийнинг охири мисрадаги «муждаи завқи висол» тўғрисидаги сўзлари юқоридаги барча мушқулларни енгиллаштиради, шеърга умидворлик-кайфияти багишлайди:

*Фурқат — Жон фидодур дардинга ким, тан они
тортолмади,
Зўраюр тобора гарчи дилда тоқат қолмади,
Чархким, бошимга жуз савдойи ҳажринг
солмади,
Фузулий — Ҳажринга жоним фидо ўлсунки, жоним
олмади,
Этдим охир муждаи завқи висолинг
садқаси.*

Фузулий ўз ғазалига Юсуф образини киритган. Юсуфнинг йўқолиши, унинг чеккан уқубатлари ошиқнинг

чеккан азобларига монанд. Аммо ёрнинг гўзаллиги Юсуф гўзаллиги даражасида беқиёс, ошиқ назарида ундан ҳатто юз қатла ортиқ. Фузулийнинг бу фикрини Фурқат ўзгача йўсинда шарҳ этади. Фузулийда Юсуф образи бор бўлганидан, Фурқат ўз шеърида Яъқуб образини келтиради. Лирик қаҳрамоннинг чеккан изтиробларини Фурқат Юсуфдан айрилган Яъқубнинг тортган дардларига ўхшатади. Бу бешлик ана шундай мазмун жиҳатидан ва образлар жиҳатидан бир-бирига боғлиқлиги туфайли ҳамда Фузулий тили ва услубининг маҳорат билан ишлатилиши сабабли Фузулийвор руҳ ва оҳанг касб этган:

Фурқат — Ерда оқди сув ўлуб кўзлар йўлунгда
термула,
Бир келиб бу интизоринг ҳолини сўрсанг
нўла,
Байтулаҳзан айладим Яъқубтек маъно
тўла,
Фузулий — Юсуфи гўмгашта кимдурки, манга монанд
ўла,
Юз манга монанд ҳусни бемисолинг
садқаси.

Худди шундай фазилатни мухаммаснинг охирги бешлигида ҳам кўрамиз:

Фурқат — Шаҳси ноқис хонақоҳина қадам қўймоқ
ҳамон,
Нуқс кўнглунгга етиб жонингга айлайди
зиён,
Маскан этдим, Фурқатий, майхонадур
доруламон,
Фузулий — Авф эдар хизматда ҳар тақсиримиз пири
муғон,
Эй Фузулий, жонимиз аҳли камолинг
садқаси.

Фурқатнинг Фузулий ғазалига ёзган мухаммаси унинг ижодни камолот сари бораётган вақтларда яратилган бўлса керак. Чунки ундаги айрим мисралар бадийи такомил тимсоли бўлиб хизмат қилса, айримлари машқ савиясида. Ҳар ҳолда бу мухаммас ҳамда юқорнда эслатиб ўтилган қатор Фузулийвор ғазаллар Фурқатнинг буюк ижодкор Фузулийга муҳаббат билан эргашгани ва маҳорат дарси олганидан далолат бериб туради.

МАШРАБ ҒАЗАЛИГА МУҲАММАСЛАР

Фурқатнинг икки мухаммаси XVII—XVIII асрлардаги ўзбек шоири Машраб ғазалларига боғланган. Улардан бири «Соқийё, тут бодаким, хосияти кавсарча бор» деган мисра билан бошланади. Машраб ғазали таълим-тарбияга оид фикрлар ҳамда маълум даражада ижтимоий мазмундаги мулоҳазаларни баён этади. Унда ҳаёт йўллари, улардан қандай бормоқ кераклиги тўғрисидаги панду ўғитлар билан бирга, шоир «ҳақсуханлар»нинг «беҳабарлар»дан маънавий устунлиги, кишининг ички дунёси бой бўлмоғи кераклиги тўғрисида сўз юритади. Яна у фазилатли одамларнинг ҳақ ва ҳақиқат истаб тўккан кўз ёшларининг ҳар қатраси гавҳар баробарида қимматли эканлигини таъкидлайди.

Фурқат шоир Машрабнинг бу фикрларини давом этдирган. У сўзни соқийга мурожаатдан бошлайди. Ҳақиқат бодасининг хосияти жаннат суви — кавсар даражасидадир. Шунинг учун шоир соқийдан шу бодани тутмоқни сўрайди. Кейинги мисрада бу фикр шу боданинг ҳиди жон димоғига хушбўйлик бағишляяжаги, офият (соғлиқ) қадаҳи ўша май идишига тенг бўла олмаслиги тўғрисидаги мулоҳазалар орқали давом этади:

*Фурқат — Соқийё, тут бодаким, хосияти кавсарча бор,
Жон димоғига машоми наҳхати анбарча бор,
Офият заврақчаси менга қачон соғарча бор,
Машраб — Мавжи дарёи талотум шўриши маҳшарча
бор,
Қатра ашким ерга тушса бахшиши гавҳарча
бор.*

Машраб кейинги байтида катта фалсафий умумлашма бўладиган фикрни изҳор этган. Ҳар кимнинг ҳузурнда гавҳар каби ноёб фикрларни айтавериш тўғри эмас. Бу деган гап, шу фикрлар ҳайф кетади, деган маънони англатибгина қолмайди. Машраб чуқурроқ хулоса қилади. Рост гапларни («ҳақсуханлар») беҳабарлар (яъни подон, ҳақиқатни суймайдиган, калтафаҳм кимсалар (А. Қ.) худди ўз таналарига санчилаётган ништар каби қабул қиладилар.

Фурқат бундай фикрларни сал кенгайтиради, уларга насихатомуз оҳанг беради:

*Фурқат — Тут... ишқу муҳаббат йўлида одобни,
Қилма асроринга маҳрам ҳар нечук нобобни,
Айладинг ҳосил чекиб юз меҳнати гирдобни,
Машраб — Айлама ҳар кимга зойиъ гавҳари ноёбни,
Ҳақсуҳарлар беҳабарлар кўнглига ништарча
бор.*

Шеър давомида бундай мулоҳазалар кенгроқ кўлам ола боради. Шоир фақр элининг буюк ҳимматини кўзда тутиб, унинг ташқи кўринишига қараб камситмаслик кераклигини уқтиради. Агар уларнинг кўзида ёшлар кўринса, бу бенаволик туфайли эмас. Фурқатнинг бу гаплари худди Машрабнинг ўз сўзларидек эшнтилади. Чунки Машраб ҳам бесомон (камбағал, юпун) кўринган кишиларга таҳқир назари билан қарамасликка чақиради. Чунки улар ташқи жиҳатдан кўримсиз бўлсалар-да, ички дунёсининг бойлиги, бу бойликнинг ҳашамати билан Рум Қайсаридан ортиқроқдирлар, деб таълим беради. Машраб кимлар тўғрисида сўз кетаётганини очиқ айтмайди. Фурқат эса булар фақр эли эканликларини баралла айтади. Шу билан ушбу бешликнинг мазмуни бир бутунлик касб этади:

*Фурқат — Фақр элини тутмағил зинҳор кам урфон
кўруб,
Ҳирқасини жайбида юз чоки бедармон
кўруб,
Бенаволиғдин дема сар соате гирён кўруб,
Машраб — Боқмағил чашми ҳақорат бирла бесомон
кўруб,
Ким алар ботиндағи ҳашматлари Қайсарча
бор.*

Бу мухаммаснинг охириги бешлиги олдинги мисралардаги ўғитларнинг юқори даражасидир. Буларда инсоннинг қадр-қиммати, иззат-нафси, инсонлик фазилатини баланд тутмоғи тўғрисида сўз боради. Яна сўзнинг қадрини, уни баланд даражада қадрламоқ зарурлигини айтилади. Машраб донолар сўзини ҳар қандай подонларга айтиб, ҳайф қилмаслик тўғрисида гапирган эди. Фурқат шу фикрни шарҳ этиб, бир печа мисоллар келтиради. Хирадсизлар билан муомала қилмоқ ҳайф. Улар тўтиларнинг тилига тушунмайдилар. Сомон ейдиган ҳайвонга шаҳду шакарнинг ҳеч қиймати йўқ:

*Фурқато, тўтийи табъинг гулшани имконга ҳайф,
Хурдаи назминг хирадсиз бир неча инсонга ҳайф,
Ер сомонким, шахд ила шаккар эрур ҳайвонга ҳайф,
Машрабо, дема суханни ҳар нечук нодонга ҳайф,
Қадрини билган кишига ёқуту ахмарча бор.*

Фурқатнинг шоир Машраб ғазалига боғланган бу мухаммаси ҳар иккала мутафаккир шоирнинг инсон; сўз қадри, фақр элининг баланд эътибори тўғрисидаги олижаноб фикрлари изҳоридан иборат. Бу демократик адабиётдаги илғор анъаналарнинг давоми; инсонпарварлик, адолатпарварлик ғояларининг ўзбек илғор, тараққийпарвар адабиётида ҳамиша асосий ўрин эгаллаб келганини исботловчи бадний мисоллардан биридир.

Машрабнинг «кавлама» радифли бир ғазалига ҳам Фурқат мухаммас боғлаган. Шу далилнинг ўзи ҳам Фурқатнинг бу ғазалга қанчалар диққат қилганидан гувоҳлик беради. Лекин, менимча, бу ғазал Машрабнинг шоҳ ғазалларидан эмас. Фурқатнинг мухаммасини ўқир экан, кишида бу Фурқатнинг дастлабки машқларидан бири бўлса керак, деган фикр туғилади. Чунки бу шеърда одми фикрлар, қайта-қайта ишлатилган образ ва ифодалар учрайди. Масалан, Фурқатнинг биринчи «Ошиқи дилдодадурман, дилбаримни кавлама» мисраи чуқур маъно ёки баланд бадийятга эга эмас. Ундан сўнгги мисрада шоир ўзининг ғам ўтида куйиб чўғ бўлганини айтади ва «пайкаримни кавлама» деб, бу гапни тамомлайди. Маълумки, «пайкар»—«гавда», «жусса». Демак, бу пайкар куйиб чўққа айланган. Уни кавламаган мақбул. Бу тушунча ҳам мантиққа зид, ҳам ғайри адабий. Ундан кейинги мисра «Сайр қилдим баҳру бар хушқу таримни кавлама» эса олдинги мисраларга боғланмайди. Олдин чўғ тўғрисида гап борганда кетидан «баҳру бар» («сув ва қуруқлик») келиши жоиз эмас. Машрабнинг мисраи ҳам шундай нуқсонга эга: «Эй сабо, ғамзодадурмен, бистаримни кавлама». Ғамзада бўлган кишининг кўрпа-ёстиғини (бистар) шамол кавлаши қандай маъно ва мантиққа эга? Бундай ҳоллар ушбу мухаммаснинг деярли ҳар бешлигида учрайди. Умуман, бу шеър Фурқатнинг муваффақиятли чиққан асарлари орасидан ўрин ола олмайди, деб ўйлаймиз. Эҳтимол, эътирозлар бўлар. Яна шуни қайд этмоқ

керакки, Машрабнинг бу икки ғазали ҳам унинг «Танланган асарлар»ида йўқ¹.

«ҒАМҲОНА ҚИЛИБ КЕТДИНГ»

Муқимий билан Фурқат ўртасидаги дўстона муносабатлар, ҳамфикрлилик ва маслакдошлик барча адабиётшуносларга аён. Фақат бу ижодий ҳамкорликнинг бошланиш пайтларида Муқимий етук ёшдаги элга танилган шоир эканини, Фурқатнинг эса энди ўспиринлик ёшидан ўтиб, балоғат даврига етганини, шеърятда эса ҳали Муқимийчалик ўрин топмаганлигини унутмаслик керак. Шунинг учун бу иккала шоир ўртасидаги ижодий ҳамкорлик даставвал Муқимий — устоз, Фурқат шогирд даражасида бошланган. Фурқат Марғилондан Қўқонга қайтгач (1880), Муқимий билан яқинлашди. Улар ўртасида дўстлик ва ҳамфикрлилик кучайди.

Муқимийнинг дўсти Обиджон аъламнинг айтивларига кўра, Муқимий ва Фурқат бир кун бир-бирини кўрмай тура олмас эдилар. Обиджон аъламнинг чойфурушлик дўкони ҳар иккала дўстнинг учрашув жойи бўлган. Муқимий дўконга келса, дарров Фурқатни сўрар, Фурқат келса, дарҳол Муқимийни йўқлар эди².

Ана шундай дўстлар бир-бирларидан айриладилар. Фурқат Марғилон, Тошкентга кўчиб кетди. Сўнгра чет элларга муҳожират қилди. Узининг қадрдон дўсти Фурқатдан айрилиб қолиш Муқимийга оғир бўлди. Ғоят позик ва таъсирчан шоир бу айрилиқни қаттиқ изтироб билан кечирар эди. Обиджон аъламнинг айтивларига кўра, Муқимий Фурқатни қаттиқ соғиниб, унга бағишлаб бир ғазал ёзган ва бу ғазални Ёркентга йўллаган. Обиджон аълам бу ғазални 1940 йили Қўқондаги Муқимий хужра-музейида менга ўқиб берган эдилар. Шундан охириги мисра менинг хотирамда сақланиб қолган эди. Мен шу мисрани 1959 йили Фурқатнинг 100 йиллиги нишонланган пайтда Тошкентда чиқадиган «Фан ва турмуш» журналида «Зокиржон Фурқат» сарлавҳали мақоламда эълон қилган эдим:

¹ М а ш р а б. «Танланган асарлар, нашрга тайёрловчи П. Шамсиев, А. Хайитметов. Т., 1958; «Танланган асарлар», нашрга тайловчи А. Абдуғафуров, Т., 1963. Т., 1979.

² О б и д ж о н аъ л а м (вафоти 1944) 1940 йилда Қўқондаги Муқимий хужра-музейида хизматчи бўлганлар. Шунда бу тафсилотлари менга ўзлари айтиб берган эдилар. (А.Қ.)

Дунёни Муқимийга ғамхона қилиб кетдинг.

Ўзбекистон Фанлар академияси Қўлёзмалар институтининг илмий ходими Абдувоҳид Шокиров шу институтдаги қўлёзма китоблардан бирида Муқимийнинг ана шу ғазали ва унга Фурқатнинг боғлаган мухаммасини топди. Шу мухаммасни А. Шокиров Тошкентда чиқадиган «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида 1984 йилли эълон қилди¹. А. Шокировнинг кўрсатишича, бу мухаммас ЎзФА Қўлёзмалар институтининг 2492-сонли қўлёзмасида жойлашган. Котиб шеърнинг устига «Фурқат Муқимий ғазалларига Ёркентдан мухаммас қилиб юборган» деб алоҳида қайд этиб қўйган. Демак, Муқимийнинг ўша ғазали Ёркентда Фурқат қўлига теккан. Фурқат жавоб тариқасида бу ғазалга мухаммас боғлаган ва уни Қўқонга Муқимийга жўнатган.

«Муқимий ва Фурқат» мавзуи жуда катта ва кенг. Бу масала махсус бир тадқиқотни талаб қилади. Шунинг учун биз ўз ишимизда ушбу мухаммаснинг таҳлили билан чекланамиз. Бу шеър ҳозирча Фурқатнинг бизга маълум бўлган Муқимий ғазалига боғланган ягона мухаммасидир.

Муқимий ўз ғазалида дўсти Фурқатдан айрилиқда нақадар аянч аҳволда эканини ёзади. Лирик қаҳрамон Шарқ шеърлятидаги анъанавий ҳасрат чекувчи ошиқ сифатида гавдаланади. Маҳбуба эса бепарво. Бу рамзлар орқали чин вафоли, қадрдон дўстларнинг бир-бирдан узоқда, бир-бирига талпиниб чекаётган нолаларининг тинглаймиз:

*Муқимий — Ногаҳ кўруниб, жоно, девона қилиб
кетдинг,*

Халқ ичра баякбора афсона қилиб кетдинг.

Бу байт одатдаги ҳасрат, надоматлар билан тўла. Лирик қаҳрамон ўз кўнгли берган ёридан ажралиб девонаворлик йўлига тушгани ва шу билан эл ўртасида афсона бўлгани тўғрисида сўзлайди. Ўз қадрдон ва маслакдош дўстидан айрилган-шоир қалбининг оқу фиғонлари эшитилади бу дардли сатрларда. Фурқатнинг жавобий мисралари ҳам худди шундай оғир кайфиятдадир. У ҳам одатдагидек ҳасрат билан гап бошлайди, ҳатто ўз ёрининг ағёр билан майхона сари йўл

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, Тошкент, 1984 й., 18 май, 20-сон (2760).

олганидан шикоят қилади. Бу фақат шеърятдаги қоидаларга амал қилиб айтилаётган гаплар, холос. Иккинчи мисрадаёқ шоир ўз ёри (дўсти)нинг ринд табиатига баланд баҳо беради, унинг «азми майхона» қилиши бир ҳийлагина эканини айтади. Аини замонда Фурқатнинг лирик қаҳрамони ёрнинг қаҳридан, уни айблаётганидан нолийди:

*Фурқат — Ағёр илаким, азми майхона қилиб кетдинг,
Бу ҳийла эди, табъинг риндона қилиб
кетдинг.*

*Муқимий — Ноҳоқ мени қаҳр айлаб журмона қилиб
кетдинг,
Ногаҳ кўрунуб, жоно, девона қилиб
кетдинг,
Халқ ичра боякбора афсона қилиб кетдинг.*

Кейинги бешликда ҳар иккала дўст бир-бирларига кўнгилларини очиб соладилар. Бу дард-алам тўла мисралар уларнинг айрилиқ исканжасида азоб чекаётган жонларининг биргалашиб уввос кўтарганидек туюлади:

*Фурқат — Етмасмуди бўлғоним фурбат чекиб овора,
Ҳижрон аламин тортиб мен хастайи бечора,
Ғам тигидин устига қилдинг жигарим пора,
Муқимий — Журмим на эди, кўздин ташлаб мени
якбора,
Овораи бу мулки Фарғона қилиб кетдинг.*

Ундан кейинги бешлик ҳар иккала шоирнинг зоҳид, унинг зуҳду тақвоси устидап истеҳзо билан тўла. Бу мавзу анъанавий ва ўлмас мавзу. Зоҳид хилватда оҳу воҳ чекади. У меҳробга талпиниб тоат билан овора. Шу пайт гўзал ёр шўхлик билан унга кўриниш беради. Зоҳиднинг тоат-ибодати, ақлу ҳуши барбод бўлади. Демак, бу мухаммасда ҳар иккала шоир инсон гўзаллиги, севги жозибаси, унинг ҳар қандай кучни енгмоққа қодир қудратини улуғлайдилар: зуҳду тақвонинг севги қаршисида нақадар ожиз эканини кўрсатадилар. Муқимий байтида бу рамз ақлу ҳушу хотиридан айрилган лирик қаҳрамоннинг ҳолатини билдиради. Шу тасвири Фурқат ҳам анча кенгайтириб кўрсатади:

*Фурқат — Етмиш эди хилватда ҳу-ҳу чекиб, оҳ айлаб,
Меҳробини кунжини ўзига паноҳ айлаб,
Шўхона чекиб сурма, кўзларни сиеҳ айлаб,*

*Муқимий — Хўб ўлдик, зоҳидга мастона нигоҳ
айлаб,
Ақлу ҳушу зуҳдидин бегона қилиб кетдинг.*

Икки дўстнинг бир-бирига мурожаати кейинги бешликларда ҳам шу йўсинда давом этади. Муқимий ўз дўсти билан учрашган дамларини ёдлайди. Бу дамлар унинг кулбасида ошқомлари ёнган шам сингари нузли эди. Унинг ўзи эса ўша шам атрофидаги парвонадек гир айланар эди. Фурқат эса ўз мисраларида бу фикрни кенг шарҳлайди. Лирик қаҳрамон кечалари кўз ёши тўкиб, дўстини ёдлайди. Хаёлида тўсатдан кириб келган дўст шамдек унга ёруғлик бағишлайди. Аммо тезда кетади. Парвона гир айланганча қолаверади. Бири Ёркентда, бири Қўқонда бўлган икки қадрдон дўстларнинг бир-бирига интиқлиги, учрашувга интилувлари шу қадар кучли бўлган. Аммо на чора, уларга бир-бирини қайта кўрмак nasib бўлмаган. Шунинг учун ҳам уларнинг кўнглини тўлдирган дардлар бу мисраларда ўзининг шоирона ифодасини топади:

*Фурқат — Ногоҳ келурсан деб йўлингга боқиб оқшом,
Ишлар эдим, эй маҳваши, кўз ёшим оқиб,
оқшом,*

Не лутфу карам эрди эшикни қоқиб оқшом.

*Муқимий — Келдингиз юзинг шамъин махфилда ёқиб
оқшом,*

*Ишқингда мени охир парвона қилиб
кетдинг.*

Эндиги бешлик эса бу аламлар туфайли туғилган шикоятлар билан тўла. Муқимийнинг «маънос кўнгли» дўстининг сўрашига, унинг эътибор ва ғамхўрлигига муҳтож. Дўст эса узоқда. Шунинг учун шоирнинг кўнгли вайрона. Фурқат ҳам худди шу туйғуларни ифодалайди. Ҳазалга Фурқат томондан қўшилган мисраларда ёрнинг келиши, аммо бир лаҳза ҳам ўлтирмай, дўстининг кўнглини кўтармай кетиб қолгани айтилади. Бу гинахонлик ўша ёрдан эмас, қисматдан, турмуш насибасидан шикоят туфайли туғилган:

*Фурқат — Келдингиз, на сўд андин, бир лаҳза ҳам
ўлтирмай,*

*Иш санга тағофилдур ҳолимни келиб
кўрмай,*

*Ҳар жойи кўнгулдурсен, бир ваъда билан
турмай,
Муқимий — Маъюс кўнгулларни афсуски бир кўрмай,
Обод этиш ўрнига вайрона қилиб кетдинг.*

Муқимийнинг лирик қаҳрамони ёрнинг ўз кулбасига қисқа фурсатга бўлса-да келиб кетганидан мамнун. Чунки бу юксак ташриф оз бўлса-да, унинг ғариб кулбасига шоҳоналик бахш этди.

Фурқат бу фикрни анча кенгайтириб шарҳ этади. Ошиқнинг мунтазирликдаги оғир ҳолати узоқ давом этди. Лекин ҳаммасини чидам билан кечирди. Ниҳоят, ёр ўз одатига хилоф равишда бирдан бу кулбага кириб келади. Шундан бу ғариб фақир бир жой тўсатдан шоҳона шукуҳ касб этди. Ана шундай назокатли туйғулар, улар ифодасида изчиллик ва бадийят шеърга ўчмас бир латофат бахш этади:

*Фурқат — Ишқингда тушиб эрди бошимга ёмон
ҳолат,
Сабр айладиму турдум, алқисса, қилиб
тоқат,
Бу навъ вафо расми эрмасди санга одат,
Муқимий — Кулбада очиб рухсор, юз шукр, келиб
соат,
Манзилки, фақиримни шоҳона қилиб
кетдинг.*

Охирги бешликда Муқимий рамзий маъноларда эмас, очиқдан-очиқ қадрдон дўсти Фурқатдан узилиб қолганидан фиғон чекиб, нолалар қилади. Ҳатто уни рақибларнинг, яъни Фурқатнинг янги доирасидаги кишиларнинг жамиятидан қизғонади. Фурқатдан узилмоқ Муқимий учун нақадар оғир экани дунёнинг шоир учун ғамхонага айланиб кетганлигидан аён бўлиб туради.

Фурқат ўзининг жавобий мисраларида эса дўсти Муқимийга чин юракдан самимий ҳурмат ва садоқатини изҳор қилади, Фурқатга бегоналик айлаб, ёмон сўз айтмаслигини сўрайди. Хотима бешлик ҳар иккала дўстининг бир-бирларига қанчалар меҳрли, оқибатли эканларини яққол кўрсатиб туради. Аммо улар ўртасига тушган машъум жудоллик ҳам гоят мудҳиш эди. Бу айрилиқнинг абадийлиги эса янада даҳшатлироқдир:

*Фурқат — Ўзунга аё дилбар, ўзга кишини ўзлаб,
Бегоналиғ айларсан Фурқатга ёмон сўзлаб,*

*Бир содда бўз ошиқни қон йиғлатасан
бўзлаб,
Муқимий — Бир умр рақибларни хурсандлигини
кўзлаб,
Дунёни Муқимийга ғамхона қилиб кетдинг.*

ҲАМКОРЛИК САМАРАЛАРИ

Биз юқорида Фурқатнинг Навоий, Фузулий, Машраб, Муқимий каби устоз шоирлар ғазалларига боғлаган мухаммаслари билан танишиб чиқдик. Фурқат серқирра ижодкор. У устоз шоирлар битган шеърларига яна бошқа кўп назиралар, мухаммаслар яратган бўлиши мумкин. Лекин ҳозирча бизга маълумлари ана шулар.

Фурқат Қўқон шаҳрида анча муддат яшаган. Бу шаҳарда у XIX аср иккинчи ярмидаги Қўқон адабий муҳитининг пешқадам вакилларида бири бўлиб танилган. Ана шу муҳитга мансуб бўлган баъзи шоирларнинг ғазалларига Фурқатнинг боғлаган мухаммаслари ҳам бор. Биз шулар билан ҳам танишиб ўтамиз.

Фурқатнинг шоир Равшан ғазалига мухаммаси¹. Бу ғазал «кокулинг» радифли бўлиб, биринчи мисраи бундай:

Шаҳрари Жибриламидур бошдаги ҳар кокулинг.

Равшан ғазали бир гўзалнинг васфи, унга кўнгил берган йигитнинг фидойилиги тасвирига бағишланган. Фурқат ҳам мухаммасда шу йўлни давом этдирган. Бу шеърда ўша гўзалнинг гул юзи, сунбул кокили таъриф этилади. Юриш-туришининг ёқимлилиги, соз чалиш маҳорати, ширин сўзи, қизғиш чехраси, нозу карашмаси, боринги; инсон не билан гўзал бўлса, барчаси бирмабир кўрсатилади. Равшан ғазалининг мисралари жўн: «молу мулким ҳадя айлаб қоматингдин ўргулай, Ҳар замон қилди димоғимни муаттар кокулинг». Фурқат қўшган мисралар ҳам деярли шу шакл ва мазмунда:

*«Тўлғониб чиқдинг кеча гажжак тоқиб пардоз илан,
Лол қилдинг базм элин хиргойи айлаб соз илан.*

Умуман бу шеър ўзининг ҳаётийлиги, инсон васфи, завқли кўнгилда тугилган ижобий кечинмалар тасвири-

¹ Ҳозиргача бу мухаммас Фурқатнинг ўз шеъри деб ҳисобланиб келар эди. Бизнинг текширишларимиз бу шеърнинг Равшан ғазалига Фурқатнинг мухаммаси эканини кўрсатди. (А.Қ.)

дан ташкил топган. Бундай ғазал ва мухаммаслар XIX аср ўзбек шеърлятида кўплаб учрайди.

Бу мухаммасда айрим мисралар борки, улар Фурқат таржиман ҳолининг айрим томонларини ёритмоққа хизмат қилмоғи мумкин. Маълумки, Фурқатнинг «Андижон» радибли шеъри бор:

*Одам эрмас ҳар киши гар айламас ёд Андижон...
Густарур, Фурқат сенигдек неча Фарҳод Андижон.*

Ушбу мухаммасда ҳам Фурқат Андижон шахрини тилга олади. Яна ўзининг оламни кезиб чиққанини, Рум, Исфаҳонларда бўлганини айтади. Хўқанд, Уш билан бирга Андижонни ёдлайди. Агар бу гапларни шеърий хаёлот эмас, Фурқат ҳаётининг лавҳалари сифатида қабул қилсак, унда бу мухаммас Фурқатнинг сафаридан сўнг ёзилган бўлиб чиқади. Эҳтимол, шоир Уш ва Андижонда бўлган, деган тахминга олиб келади. Фурқат ёзади:

*Арсаи оламни кездим кўп замонлардин бири,
Сенга қарши кўрмадим Рум, Исфаҳонлардин бири,
Бул тараф Хўқанд, Ушу Андижонлардин бири.*

Мухаммаснинг охириги бешлиги ўша ғўзал қадду қоматининг назокати, кокилларининг кўнгул хонумонини барбод қилиши, лирик қаҳрамон учун ёр кўчаси жаннат боғларидан афзал эканининг иқроридан иборат:

*Фурқат — Равзаи ризвон эрур менга сари кўйинг
сени,
Сарв гулдин яхшироқдур қадди дилжўйинг
сени,
Ташладинг Фурқат аро эрдим ризожўйинг
сени,
Равшан — Бир ғуломи камтарин Равшан дуоғўйинг
сени,
Қасди торож этмасун кўнгулум саросар
кокулинг.*

Фурқатнинг Машқий ғазалига мухаммаси ҳам шу тоифадаги шеърлардан. Бу асарлар Фурқат мансуб бўлган адабий муҳит, ундаги турли кўринишлар тўғрисида тасаввур туғдиради.

Машқий кўқонлик шоир бўлиб, Фурқатнинг замондошидир. Бу мухаммас ҳали нашр этилган эмас. Унинг кўлёма нусхаси «Тазкирани Қайюмий»да келтирилган.

«Уч хароботий эрурмиз сокини майхонамиз» деб бошланадиган шеър Фурқат ижоднда алоҳида ўрин тутди. Бу шеърни Т. Нетьматов ва А. Жувонмардиевлар Қўқондан олинган бир қўлёзмадан топиб нашр этганлар¹. Ғ. Каримов «ўн беш банд ва тўқсон мисрадан иборат бу катта ҳажмли шеър»ни таржеъбанд мусаддас деб атаган². А. Абдуғафуров Фурқат ва Завқий тахаллуслари билан бундан бошқа яна икки шеърни келтиради. Сўнгра у демократ шоирларнинг ҳамкорлиги тўғрисида бундай деб ёзади: «Фурқат мусаддаси «Уч хароботий»... ана шу ижодий ҳамкорликнинг ёрқин меваси сифатида майдонга келган³...

Биз ана шу ҳамкорлик тўғрисидаги фикрни давом этдириб, баъзи мўлҳазаларни ўртага ташламоқчимиз.

«Уч хароботий...» билан бошланадиган бу мусаддас ўн беш олтиликдан иборат. Ҳар уч олтилик бир хил қофия ва радифга эга. Агар шундай ҳар уч олтиликни шартли равишда туркум деб атасак, ҳар бир туркумда шакл ва фикрнинг бир хиллигини кўрамиз. Масалан, биринчи туркумда «Уч хароботий», «Уч аламкаш», «Уч қаландар» тўғрисида сўз боради. Ундан кейинги туркумда «Уч бурсдар», «Уч мусофир», «Уч адоий» ўзлари ҳақида гапирадилар. Ундан кейин эса «Уч навоий», «Уч ғарибий», «Уч вафои» тилга кирадилар. Ундан кейингисиде «Уч балокаш», «Уч муқаддар», «Уч хароботий» ўз фикрларини изҳор этадилар. Охириги туркум табибга хитобдан иборат:

*Уч хароботий эрурмиз сокини майхонамиз,
Хим бошидин чарх уруб монанди бир парвонамиз
Маст йлубмиз жўшиши майдин ажаб девонамиз,
Ҳолимиз дунё ғамидин фориғи кошонамиз.
Ер бизнинг ёримиз жонон бизнинг жононимиз,
Ушбу даврон бирла ўтсак йўқ эрур армонимиз.*

*Уч аламкашмиз, ҳамиша толиби жононамиз,
Куйига бормондин аммо эл аро афсонамиз.
Нашъае пайдо қилибмиз ақлдин бегонамиз,
На хароси домдурмиз, на асири донамиз.*

¹ «Ўзбек тили ва адабиёти», 1960 й.

² Каримов Ғ., «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслик. Т., 1975. 160-бет.

³ Абдуғафуров А., «Зокиржон Фурқат». Т., 1977. 129—130-бетлар.

*Ёр бизнинг ёримиз жонон бизинг жононимиз,
Ушбу даврон бирла ўтсак йўқ эрур армонимиз.*

*Уч қаландармиз, қаландархонада ҳамхонамиз,
Ҳасрат айлармиз; нечаким, рондаи ҳар хонамиз.
Қайда қолди, водариго, соғару майхонамиз;
Дайр пирининг ҳузуридин ажаб журмонамиз.
Ёр бизнинг ёримиз жонон бизинг жононимиз,
Ушбу даврон бирла ўтсак йўқ эрур армонимиз.*

Шу келтирилган парчадан кўришиб турибдики; ҳар уч олтилик алоҳида, бир-биридан фарқли образларнинг ҳолат ва кайфиятини баён қилади. Биринчидан уч хароботий майхонадаги (вино ичадиган жой эмас) (А. Қ.) аҳволи кечинмаларни тўғрисида сўзлайдилар. Иккинчисида уч аламкаш ёр йўлидаги овораликларини айтадилар. Учинчида эса уч қаландар ўз дарбадарликларни тўғрисида ҳикоя қиладилар. Одатда бундай шеърлар мушоира вақтида яратилади. Бир шоир туркумнинг биринчи бўлагини бошлаб беради. Иккинчи шоир шу вазн ва шу қофияда шунга маънодош фикрларни бошқачароқ изҳор этади. Худди шу руҳдаги бошқа бир шеърни шу қофия ва вазнда яна бир бошқа шоир ижод қилади. Шу тарзда мушоира давом эта боради.

Ушбу шеър диққат билан ўқилса, унинг ана шундай мушоира маҳсули экани кўришиб қолади. Уч шоир бир-бирининг шеърларини давом этдира борган. Шунинг учун ҳам учта олтилик бир туркумни ташкил этаверган.

Тўртинчи туркумдаги ҳар учала олтиликда ҳам қофия «уйқудадур» сўзига олинган: «Борибон кўрдукки, бистар устида ёр уйқудадур»; «Ё сабаб жинслардин ул пари уйқудадур»; «Уч хароботий бориб кўрдукки, ёр уйқудадур». Яна ҳар учала мисрада асосан бир образ — уйқудаги ёр образи бош ўрин тутати. Ҳамма олтиликларда шу образ тўғрисида сўз боради. Бир шоирнинг бир шеърда бундай такрор бўлмоғи мумкин эмас. Фақат мушоира пайтида турли шоирлар бир образни олиб, уни марказда тутиб шеър яратадилар.

Шу айтилганлардан келиб чиқиб, бу мусаддас Фурқат ва яна ўша доирадаги икки шоир иштирокида мушоира йўли билан ёзилган шеър бўлса керак, деган фикр туғилди. Шу тахмин агар асосли бўлса, бу шеър Фурқатнинг ўз ҳамфикр ва маслакдош ҳамкасбларини

билан биргаликда яратган асарларидан бири, деб қаралиши керак. Унда шеърнинг Фурқат қаламига мансуб бўлагини аниқлагандан сўнггина унинг таҳлилини амалга оширмоқ мумкин.

КҮНГИЛ ДАРДЛАРИ (Фурқатнинг ўз мухаммаслари)

Фурқат қаламига мансуб мухаммаслар мавзу жиҳатидан хилма-хилдир. Улар орасида ҳаёт гўзалликларини таърифлаб ёзилган шеърлар бор. Бу мухаммасларда шоир нигор чиройи, унинг фазилатларини тавсиф этади, ҳаёт гўзалликларидан баҳраманд бўлмоққа чақиради. Айрим мухаммаслар турмуш лавҳаларини акс этдиради. Шоир замонанинг инсонлар бошига ёғдираётган жабру жафоларидан шикоят қилади, зулм ва зўравонликка асосланган жамият иллатлари ва улар туғдирган оғир кайфиятларни тасвирлайди. Шоир ижоди муттасил ҳаракатда, ўзгаришда бўлади. Бунинг таъсири ва натижаларини Фурқат мухаммаслари орқали ҳам кузатмоқ мумкин. Унинг мухаммаслари орасида ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатидан баркамол шеърлар кўп. Шу билан бирга мавзу жиҳатидан тор, бадий шакл жиҳатидан юксак бўлмаганлари ҳам кўриниб қолади. Бу ҳар бир ижодкорга хос кўринишлардир. Фурқат ижоди ҳам шу умумий қонуниятдан четда бўлмаган.

Фурқат мухаммасларидан бири «*Бир дам ўлтур, тугмаларни ечмасанг ҳам майлига*» деб бошланади. Унинг мавзун XIX аср охиридаги ўзбек шеърлятида кўп учрайдиган мавзунинг такроридир. Бу шеърда бепарво ёрдан гинахонлик, ўзининг ёр диққатига муштоқ эканлигини баён этиш асосий ўринини эгаллайди. Бу шеърда чуқур ва таъсирли туйғулар сезилмайди. Анча маълум бўлган гаплар умумий ифодаларда айтиб ўтилади, холос. «*Эй кўнгул, ҳушёр бўл, бу кеча ёр ўйнабтулар*» деб бошланадиган мухаммас ҳам шу топфада. Бизнинг ўйлашимизча, бу мухаммаслар Фурқатнинг илк шеърый машқларидан бўлса керак. XIX аср иккинчи ярмидаги Қўқон адабий муҳитида «Айлансин қўлинг» радифи билан анчагина шеърлар битилгани маълум. Фурқатнинг «*Эй назокатда ажаб раъносен, айлансун қўлинг*» деб бошланадиган мухаммаси ҳам ёр гўзаллигининг тавсифига бағишланган. Бу нигорга ҳуснда баробар

келадиган одам йўқ. Барча унинг чиройи, латофатига кўнгил берган. Аммо у ўзининг ошиғига — шеърнинг лирик қаҳрамонига беилтифот. Шу туфайли ошиқ ҳамниша азобда. У бирор марта васл ҳарамиди ёрга маҳрам бўлолмади. Ваҳоланки, ёрнинг вафодорлигига умид боғлаган эди. Ошиқ ёрдан бир бор келишни ўттинадди. Кўзлари ёр йўлида нигорон. Кўриниб турибдики, мавзу жиҳатидан бу мухаммас ўзбек ўтмиш шеърлятида жуда кўп ишлатилган мавзунинг такрорлайди. Баённинг бадий шакли ва усули ҳам кўп шеърларда учраган ифода-лалардир. Образлар ҳам таниш. Кўп сифатлар такрор-такрор ишлатилган:

*Меҳрибоним, қадрдоним, роздорим деб эдим,
Мунисим, оромижоним, ғамгусорим деб эдим,
Хаста кўнглим марҳами, жонга мадорим деб эдим,
Меҳрипарвар қилгучи ҳолимни ёримни деб эдим,
Билмадим бўйла бо истигносен, айлансун қулинг.*

Бу мисраларда бирорта кучли образга эга ифодалар йўқ. Фақат айрим сифатларгина тилга олинган. Уларнинг фақат қофиягина боғлаб туради.

«*Эрмас манга ғараз гул, гулдин нишон ўзингсан*» деб бошланадиган мухаммас ҳам шу тонфада. Унда тавсифланган гўзал ёр ҳар боғу бўстонга зеб бўла оладиган чиройга эга. Ошиқ унинг йўлида тупроққа беланиб ётибди. Аммо ёр бепарво. У ишва билан ҳар тарафга ўт солади. Не-не ошиқлар бу гўзалга жон фидо этмоққа тайёрлар. Гулларнинг ёр ҳуснига рашки келади. Адан дурларининг ёр тишларига ҳаваси келади. Ёр Фурқатни булҳавас деб билади. Бу тухмат. Аҳдини бузувчи ўша гўзалнинг ўзидир. Бу шеърда ҳам ашъанавий образлар, тасвир воситалари кенг қўлланилган. Бирор янгилик йўқ. Ҳаммаси қайта-қайта ишлатилган ифодалар, ўхшатиш, истиоралар:

*Поз ила боз дерсен, эй сарви хуш хиромон,
Фурқатни булҳавассан, ишқимда бермадинг жон,
Охир бу тухмат ила бағримни қилмагил қон,
Бузган ерида турмай, юз йўла аҳди паймон,
Золим, жафо шору номеҳрибон ўзингсан.*

Бу мухаммаслар ҳам шоирнинг машқ шеърларидан бўлса керак.

Кўриниб турибдики, Фурқат мухаммасларини диққат билан ўқир эканмиз, шоирнинг қандай мураккаб ижо-

дий йўлни босиб ўтганини кўрамиз. Фурқат барча сафдошлари қатори машқ шеърлардан бошлаган. Уларда шоир ижоди учун сезиларли бўлган янгиликлар ҳали кўринмайди. Кўп ишлатилган образ ва усуллар такрорланади. Аммо, бу машқларнинг шоир ижоди ва маҳоратининг шаклланишида ўз ўрни бор. Фурқат бу машқлар орқали ўтмиш адабиётидаги анъаналарни эгаллай борган. Шеър ёзиш йўллариини ўрганган ва ўзлаштирган. Шу жумладан, мухаммас қоидаларини, мухаммасларнинг бошқа шеърий шакллардан фарқи, афзалияти ва ўзига хос усулларини ўрганган. Ана шундай машқларсиз, уларга сарф этилган меҳнатсиз шоирлик қобилиятини ўстириш, камолотга етказиш ва сайқал бериш мумкин эмас. Фурқат бу мураккаб, зарурий босқичларни босиб ўтиб, ижод чўққиларни сари кўтарила борган. Шу йўсида шоирнинг бадий маҳорати камол топа борган. Ҳаёт туғдирган, юксак мақсад ва маслаклар келтириб чиқарган ижодий изланишлар орқали Фурқат юксак шеърият палласига етган.

Фурқат қаламига мансуб мухаммаслар орасида «Адашганман» радифли мухаммас алоҳида диққатни ўзига жалб этади. Фурқат ўзининг шундай радифли газалига мухаммас боғлаб, бу шеърни яратган. Бу шеър «Манам шўрида булбул бўстонидин адашганман» мисраи билан бошланади.

Мухаммаснинг асосий мавзуи ғурбаткашида лирик қаҳрамоннинг ёлғизлиги, сарсон ва саргардонлиги, унинг кўнглини тўлдирган айрилиқ аламлари туфайли чекаётган изтироблардан иборат. Бу ҳақда муҳтарам шоир ва олим М. Шайхзода (1907—1966) ҳамда филология фанлари доктори А. Абдуғафуров жуда илҳомли ва манзур фикрлар изҳор этишган¹. Профессор Ғ. Каримов ҳам олий ўқув юрлари учун ёзган ўзбек адабиёти тарихи дарслигида «Мухаммас шаклида ёзилган «Адашганман» асари шоирнинг ўз Ватани ҳақидаги чуқур ҳис-туйғуларини ажойиб маҳорат ва жўшқинлик билан тараннум этади» деб ёзган². А. Абдуғафуров бу шеърни иккинчи мухаммас деб атаган ва унинг мазмуни тўғрисида бундай деб ёзган: «Иккинчи мухаммасда Фурқат ғурбат оҳанглирини кўпроқ лирик либосда беришга

¹ Абдуғафуров А. Зокиржон Фурқат, Т., 1977. 59—68-бетлар. (М. Шайхзоданинг фикрлари ҳам шу ерда келтирилган.)

² Каримов Ғ. «Ўзбек адабиёти тарихи». Т., 1966. 160-бет.

интилиб, анъанавий лирик образларга мурожаат қилади. Ватан, диёр тушунчасини ёр, маъшуқа образларида беради, ғурбат, ғарибликни ҳижрон, ҳажр ўти тушунчаларига сингдириб юборади»¹.

Биз бу фикрга қўшилган ҳолда уни янада кенгроқ шарҳ этишга ҳаракат қиламиз.

Тўққиз бешлик, яъни қирқ беш мисрадан иборат бу шеърда уч асосий образ учрайди. Шоирнинг лирик қаҳрамони — ошиқ, унинг маҳбубаси, пири комил. Ҳар учала образ тўғрисида сўз борганида ҳам шеърнинг асосий мавзуи ватанжудолик, ғурбат экани аниқ сезилиб туради.

Ҳазалнинг лирик қаҳрамони ғариблик кўчаларида тентираган бир «*ғариби куйи ғурбат*» кимса. У ўзининг аҳволини уясидан айрилган ёввойи қушга («мурғи ваҳший») ўхшатади. Мухаммасда эса шу лирик қаҳрамоннинг сифатлари кенгроқ таъриф этилган. У ўз бўстонида адашган бир булбул, «юзи гул, қомати сарви равон» маҳбубасидан айрилган ошиқ. Бу ошиқнинг дили ҳижрон туфайли қонга тўлган. У дилининг юпанчидан, дилистонидан маҳрум бўлган. Демак, шоир ҳазалнинг ғурбат, ғариблик мавзуига яна бир мавзуни — ёрдан айрилувнинг оғир оқибатлари, айрилиқ изтиробларининг аниқ тасвирларини киритган. Лирик қаҳрамон ғурбат ва айрилиқ исканжаларида азоб чекади. Лекин бу азобларнинг боиси ёрдан айрилув экани баралла айтилади. Шунинг учун биз бу шеърдаги ёр образини Ватан образи билан аралаштирмаслигимиз керак. Бу дардли фиғонларда шоирнинг ўзи баён этмоқчи бўлган фикрни, яъни ҳам ёридан, ҳам хонумонидан адашган кишининг нолаларини тинглашымиз лозим.

Лирик қаҳрамон учун «пири комил» даражасида бўлган бир зотнинг таърифи ҳам бу шеърда алоҳида ўрин тутаяди. Ҳазалнинг дастлабки нусхасида шоир уни «*Азизим, муршидим, ҳам раҳбарим, тожи сари бошим*» деб атаган эди. Мухаммасдаги ҳазалдан келтирилган байтда эса шоир бу зотни «*тариқат мулкининг шоҳи, ҳақиқат сиррин огоҳи*» деб тавсиф этади. Биз бу масалага кейинроқ яна қайтамыз.

Шеърнинг бош образи лирик қаҳрамон — ошиқ. У ўз ёридан узоққа тушган. У ҳаминша ўзининг гўзал

¹ Абдуғафуров А. Зокиржон Фурқат, Т., 1977. 60-бет.

ёрини эслайди. Фикру хаёли унинг ёди билан банд. Ёрнинг лаъл лабларини хотирга келтирганида ошиқнинг бағри ғунчадек қонга тўлади, наргис кўзларининг хаёли уни нахифу нотавон қилади. Айрилиқ олови ошиқнинг ичини бутунлай ёндириб тугатган. Унинг фақат суяк ва терисигина қолган. Шунинг учунгина халқ уни одам деб ўйлайди. Бу фақат ташқи кўринишдагина тўғри. Амалда эса сувратда тан бўлса ҳам, бу тан ўз жонидан адашгандир. Шоир ана шундай таъсирли ифодалар орқали ошиқнинг ички дунёсини очиб кўрсатади:

*Нетонгим, лаъли ёди ғунчадек бағримни қон айлар,
Хаёли наргиси андоқ нахифу нотавон айлар,
Ниҳони куйдириб ҳажр ўти пўсту устухон айлар,
Тирикмен зоҳир, аммо халқ бир одам гумон айлар,
Ва гар не маҳз суврат танда жонидин адашганман.*

Бу саҳролар уза тентираган Мажнуннинг аҳволига нисбат берилади. Ошиқ ўзини «биёбон гарди» деб атайдди. Бў биёбон ҳам Мажнун юрган жойлар, ҳам айрилиқ саҳроси. Бечора ошиқ ўша саҳронинг чангига айланиб кетган. Бу жуда таъсирли образ. Беҳад ва беканор сувсиз чўл бағрида бир зарра қанчалар ожиз. Айрилиқ даштининг чексизлигида бу гард — зарра ошиқ ҳам шунчалар кичик ва беҳол. Мажнун бор жойда уни боғловчи занжир ҳам бўлмоғи табиий. Шоир ўша гард сингари ожиз нарсани яна «занжири жунун» билан боғлаб ташланганини ҳам айтиб ўтади:

*Биёбон гардиман Мажнун каби бир Лайли ёдида,
Бўлуб ошифта занжири жунун баста кушодиди.*

Ана шу мисралардан сўнг Фурқат байтдаги фикрни шарҳ қилмоққа бошлайди. Унда ўз карвонидан адашган ва водий ичра йўл тополмай ҳар томонга югурмоқда бўлган телба ит образи бор. Бу гумроҳнинг юриштириши тўғрисида сўзлар экан, шоир даставвал ҳар кимнинг ҳам ўз мақсад йўлини излаши мумкинлигини айтади. Шу сабабли бу телба итнинг тентирашини айб қилмасликни сўрайди.

*Қилурмиш қатъ раҳ ҳар кимса охир ўз муродиди,
Югурсам ҳар тарафга айб қилманглар бу водиди,
Мисоли телба итмен, карвонидин адашганман.*

Бу ғурбат ва ватанжудоликнинг дарди, унинг аламларидан шоирнинг кўтарган зори эди.

Шундай қилиб, бу бешликда ҳам ёрдан айрилган, ҳам ватанидан маҳжур бўлган инсоннинг фиғону фарёдлари янграйди. Ушбу мухаммасдаги ғазалга оид мисрада «бу водийда» деган ифода бор. Бу қайси водий? Даставвал, албатта, бу ишқ водийси. Яна бу водий — Фарғона водийси. Фурқат ўзи туғилиб ўсган шаҳри «Хўқанди латиф»дан ҳамиша узоқда яшамоққа мажбур бўлганидан ўзига Фурқат тахаллусини танлаган эди. Шунинг учун у Фарғона водийсининг бирор бошқа жойида ҳам унинг лирик қаҳрамони ўзини карвонидан адашиб тентираб югураётган ит каби ҳис этади.

Заҳриддин Бобур ҳам ўзининг:

*Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши,
Ед этмас эмиш кишини меҳнатда киши,
Кўнгулум бў ғарибликда шод ўлмади оҳ,
Фурбатда севинмас эмиш, албатта, киши*

деган дардли тўртлигини Фарғона водийсининг Хўжанд атрофидаги ерларда юганида ёзмаганми эди? У вақтларда ватан тушунчаси ҳозиргига қараганда торроқ маънода ишлатилган.

Лирик қаҳрамон фақат ўз шикоятини изҳор этмоқ билан чекланмайди. Шоир ошиқнинг аҳволи қай даражага етганини бирма-бир кўрсата боради. Унинг дили маломат ўқларидан яраланган, сийнаси чок. Дардли жисми кучсизликдан йиқилиб қолган. Шунда ҳам ошиқ шукроналар қилади. Чунки у ўзини ёр кўйида фидо қилмоқда. Кейинги байтда эса Фурқатга хос бадийлик билан бу шукронанинг сабаблари айтилади: муҳаббат ўтида ёниб кул бўлган ошиқнинг хокини йўқлик шамоли созуриб юборди, у ному нишонини йўқотди. Барибир ошиқ ўз қисматидан миннатдор. Чунки у ёр йўлида шундай фидойиликка муяссар бўлди:

*Маломат ўқларидин дилфигору сийна чок охир,
Йиқилди нотавонлик бирла жисми дарднок охир,
Худого шукрим, кетдим анинг йўлида пок охир,
Муҳаббат ўтида куйгач, бўлуб бир тўда хок охир,
Фано боди тегиб ному нишонидин адашганман.*

Лирик қаҳрамоннинг ҳаяжонли кечинмалари тўласича айрилиқ билан боғлиқ, унинг туфайли туғилган. Шунинг учун ҳар бир мавзу, ҳар бир образ шу айрилиқ азоблари, аламларини акс эттиради. У ўтган умрининг шуш фурсатларини эслайди. Шоир бу туйғуни «чаман

оби равони» образи орқали ифодалаган. Бу чамандаги савсан муҳаббатномалардан сабоқ берар эди. Ошиқ бу дарсларни ёд олди. Ғунчанинг қизил оғзини шоир «қонли даҳан» деб атайди. Чунки унга тикан захми теккан. Ошиқ то севги ва севгида айрилиқ балосига мубтало бўлгунгача тикан захмини фақат шу ғунчанинг қонли даҳани орқали тасаввур қилган эди. Энди эса бу бечора ошиқнинг қисмати жуда аччиқ. У гул дафтариининг фақат бир варағинигина ўқийди. У варақ ҳам хазон фасли билан боғлиқ. Демак, севги гули айрилиқ хазонига дуч келган. Ошиқ эса жаҳон боғида ўз қўшиғидан жудо бўлган булбулдек тентирайди:

*Қилиб ёд ўтган умримнинг чаман оби равонидин,
Муҳаббатномаларни ёд олиб савсан забонидин,
Тикан захмини англаб ғунчани қонлиғ даҳонидин,
Ўқиб гул дафтариини бир варақ фасли хазонидин,
Жаҳон боғида булбулдек фиғонидин адашганман.*

Бу мухаммаснинг охириги икки якунловчи бешлиги Фурқат ижоди, унинг кўнглидаги энг чуқур ва нозик туйғуларнинг эҳтиросли ифодасидир. Бу мисраларда Ватандан жудо бўлган ғариб ва мусофир кишининг ҳасрату нолалари эшитилиб туради. Аммо у ўз тақдирига бўйсунмоққа мажбур. Ахир шарҳи достонини юз қулоч қилгани билан нима фойда бор? Ғурбат офтобининг бераҳм шиддати қиздириб, қовжиратиб турган бир пайтда соябонидан адашган бу кимса нима ҳам қилсин? Шу аламли қисматга кўнмакдан бошқа яна қандай чора бор? Ватанидан айрилган шоирнинг аччиқ қисмати шу эди. Дард ва таъсир кучи баланд мисраларда ана шу ҳаяжонлар аниқ кўрсатилган:

*Кўнгулни эл диёри ичра бедоғ ибтиҳож айлай,
Бориб кимга ғариблик бирла арзи иҳтиёж айлай,
На суд андинки, шаҳри достоним юз қулоч айлай,
Бошимга тушди ғурбат офтоби на илож айлай,
Фалакнинг гардишидин соябонидин адашганман.*

Охириги бешлик лирик қаҳрамон руҳий дунёсининг тасвиридир. Севги дардларидан унинг қадди букилган, ғамнинг кўплигидан танасида қувватсизлик ошган. Қаерда бир айрилиқ азобига мубтало бўлган киши учраса, ўша унинг улфатидир. Неча йилларки, ў ўз «ошуби замони»дин адашган. Шунинг учун ҳам бу одамни Фурқатий дейдилар:

*Қадимни ҳам кўранлар ишқ бори меҳнати дерлар,
Танимда нотавонлик боиси ғам касрати дерлар,
Қаёвда бўлса бир ғурбат кашаида улфати дерлар,
Замона аҳли, мухлис бу сабабдин Фурқатий дерлар,
Неча йилдур бир ошуби замонидин адашганман.*

Шундай қилиб, бу мухаммасдан лирик қаҳрамоннинг барча юрак дардлари ўз изҳорини топади. Гўзал ёр суврати, ундан айрилган ошиқнинг фарёдлари, ҳижрон азобидан шикоят, шум ва ачиқ қисматдан ҳасрат, унга кўникмоқ, барча ғурбаткашидалар билан улфатлик. Шеърнинг асос мавзуи шу. Лирик қаҳрамоннинг кечинмаларида бу мавзу ўз тасвирини топган.

Маҳбуба образи ҳам шу кечинмаларда ойнада кўрингандек намоён бўлади ва яна беркинади. Кечинмалардаги дарду алам шиддати шеърнинг асосий оҳангини ташкил этган.

Мухаммасда шоир бир образга алоҳида ўрин берган. У бир «соҳиб каромат» шахс. Шоир бу каромат ва муруватпеша дўсти ва «пири комили»нинг сифатларини санаб ёзади:

*Саёдат чархини меҳри, асолат авжининг моҳи,
Шаҳи мулки фано курсию шамса, арш хиргоҳи,
Етушмас хоки куйиға Сикандар ҳашмати жоҳи,
Тариқат мулкани шоҳи, ҳақиқат сиррин огоҳи.
Ўшандоқ пири комил хонадонидин адашганман.*

Бу тавсифлардан маълум бўладикки, у зот асли аждоди, илми, юриш-туриши, шакли-шамойили, турмуш тарзи билан шоирнинг ҳурмат ва ихлосини қозонган. У шундоқ кишининг хонадонидан адашганига афсусланади. Яна бир бешликда шоир ўзининг ҳушсиз, ҳайронликда қолгани, «етим қўзи каби нолон» тентимоғининг боиси ўша «соҳиб каромат»нинг остонидин узоқлашгани туфайли деб ҳисоблайди:

*Бошимда хуш йўқ, ҳайронлигимнинг боиси шул-
дур,
Кетиб ақлу хирад нодонлигимнинг боиси шулдур,
Етим қўзи каби нолонлигимнинг боиси шулдур,
Харобу бесару сомонлигимнинг боиси шулдур,
Ки бир соҳиб каромат остонидин адашганман.*

Фурқатнинг замонга, ҳаётга, жамиятга муносабатини аниқлашда муҳим аҳамиятга молик шеърларидан бири «Даҳр аро мен чекмаган жавру жафолардин бири»

деб бошланадиган мухаммасдир. Бу шеър ўн уч бешликдан иборат бўлиб, олтмиш беш мисрани ташкил этади.

А. Абдуғафуров Фурқат шеърларида «ишқий асарлар жисмида чуқур ижтимоий оҳанглари ифодалаш ҳоллари шоир ижоди учун характерли» эканини тўғри қайд этган¹. Бу ҳол умуман ўзбек мумтоз адабиёти намуналарида кўп учрайди. Фурқатнинг мухаммаси ҳам шунга бир мисолдир. Унда анъанавий ошиқ образи бор. Агар у ўз мусибатларини баён этаверса, «тоқат этмас дарди ишққа мубталолардин бири». У бир сарв қоматга асир бўлган. Шунинг ишқида қумри каби фарёду фиғон чекади. Бу ғурбатзада бир куни келиб ўша ҳусн подшоҳи ўз марҳаматидан баҳравар этар, деган умид билан яшайди. Катта бир мухаммасда анъанавий севги мавзуининг изҳори шу билан тугалланади. Шеърнинг бутун давоми эса лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини кўрсатади, унинг ўз аянчли аҳволидан шикоят, истиғфори, дунё ва дунё аҳлига муносабати, ҳаёт тажрибасидан қилган хулосалари билан тўла. Бу лирик қаҳрамон жафокаш, у кўп дарду балоларни бошидан кечирган ва уларга чидам берган. Агар у ўз бошига тушган кулфатларни аён эта бошласа, тоқат этиб тингловчи топилармикин? Бу дардларнинг изҳори Фурқат каби аламзада, ғурбаткаш, ватанидан, ёру биродарларидан абадий маҳрум бўлган, ўта нозик қалбига муттасил кўпол ва мудҳиш зарбалар тушаётган бир қоматзадаининг мунгли унлари эди:

*Даҳр аро мен чекмаган жабру жафолардин бири,
Қолдиму мен кўрмаган дарду балолардин бири,
Айласам зоҳир агар ул ибтилолардин бири,
Тоқат этмас дарди ишққа мубталолардин бири,
Шарҳи ғам қилса қани бағри адолардин бири.*

Бундан кейин келадиган бешликда ҳам ана шу изтироблар баёни давом этади. Лирик қаҳрамон ишқ куйида чархдек саргардон. Чарх бир текисда айланади. Бизнинг қаҳрамонимиз эса олам уза тентираб изғийди. У «арсаи оламни» бесару сомон кезади, ғуссаларга асир бўлиб қолган, бошига айрилиқ балоси ёпирилган, қилладиган иши тун кечалар нолаю фиғон чекмакдан ибо-

¹ Абдуғафуров А. Зокиржон Фурқат. Т., 1977. 123-бет.

рат. Бирор ошно келиб ундан ҳол-аҳвол сўрамайди.
Елғизлик шунчалар:

*Чархдек доим юрак ишқида саргардон бўлуб,
Арсан оламни кездим бесару сомон бўлуб,
Ғам билан ўлдим асири ғуссаи ҳижрон бўлуб,
Кору борим кечаларда нолаю афгон бўлуб,
Сўрмади ҳоли дилимни ошнолардин бири.*

Бундай андуҳу ғамлар туфайли лирик қаҳрамон аҳволида содир бўлаётган ўзгаришлар учинчи бешликда ўз аксини топган. Қўз олдимизда вужуди ғам остида эзилиб кетган бир одам. Унинг жон иплари айрилиқ уқубатлари дастидан қаламнинг учи сингари нозиклашиб кетган. Ғамнинг кўплигидан кўнгли беҳол, қомати дол (д) ҳарфидек эгилиб қолган:

*Пайкаримни лашкари андуҳ помол айлади,
Риштаи жонимни ҳижрон меҳнати нол айлади,
Ғам ҳужуми касрати кўнглумни беҳол айлади,
Қоматим ҳам ҳасрати монандаи дол айлади,
Фикрим абруси эрур мужгон асолардин бири.*

«Бири» радибли ушбу мухаммас одатдаги шеърлар сирасидан эмас. У ҳозирги ибора билан айтганда, балладага ўхшаш бир шеър. Шоир унда турли кечинмаларнинг бадний маржонини тизган. Ҳозир танишиб ўтганимиз уч бешлик бу шеърнинг кириш қисми. Унда шоир ўқувчини ўз қаҳрамонининг кайфияти, умумий ҳолати, туйғулар дунёси, ташқи кўриниши билан таништиради. Шундан сўнг бу қаҳрамон юрагини тўлдирган турлитуман ҳис ва туйғулар, ҳаяжонли кечинмаларнинг тасвирини бирма-бир келтира бошлайди. Бечоралиғдан кечалари ухламай чиқади у аламкаш. Барча унга таъналар қилади, қайғулар туфайли у касалманд ва заиф. Ҳамдамлари ҳам ўзи сингари сариқ чехрали бенаволар. Бу одам бир маҳаллар оламда ўзини шоду хуррам тутмоққа қарор қилган эди. Ғамини тарк этиб озодалар этагини ушлаб, кулфатзадаларга далада беришни орзу қилар эди. Эвоҳ, бу орзулар ушалмади:

*Дер эдим: доим ўзим олам аро хуррам тутай,
Ер ўлуб айшу тараб аҳлиға тарки ғам тутай,
Даҳр аро озодалар домонини маҳкам тутай,
Ўзни боз ул дарду кулфат аҳлиға ҳамдам тутай,
Чунки ҳосил бўлмади ул муддаолардин бири.*

Ўзига шундай олижаноб муддаони белгилаган киши одамларга меҳрибонлик қилиб вафо кўргузди. Аммо унинг эвазига минг вафога бир вафо ҳам топмади. Аксинча, ундан яхшилик кўрганлар бунинг ўзига ҳаддан зиёд жафо ўтказдилар. Шунинг учун ҳам бу қаҳрамонимиз сингари бахти қаро, толеи паст кимса умуман бошқа топилмас керак. Ҳар бир тирик киши каби унинг турмуши, қилмишлари қарама-қаршиликлар билан тўлган. У одамларга фақат яхшилик қилиш йўлидан борди, ҳар тарафга елиб, югуриб, кишилар ризолигини олмоқчи бўлди, улар хизматида умрини сарф, жонини нисор этди. Аммо ҳеч ким унинг ҳолига назар ҳам ташламади:

*Меҳрибонлик пеша айлаб кимга кўргуздим вафо,
Тарки меҳр айлаб манга ҳаддан фузун қилди жафо,
Йўқ эрур мендек киши толиъ забун, бахти қаро,
Минг вафога бир вафо ҳам кўрмадим олам аро,
Қолмамиш бўлғай магар аҳли вафолардин бири.*

*Ҳар тараф елдим, югурдим, ҳайфким, лайлу наҳор,
Саъй қилдим қайси навъ ўлса агар анжоми қор,
Ҳар тариқ ўлса ризоси бирла бўлдим устивор,
Гарчи қилдим хизматида умр сарфу жон нисор,
Ҳолима бир боқмадилар ағниёлардин бири.*

Шундан сўнг лирик қаҳрамон истиффорга ўтади. У ўзи қилмаган гуноҳларни бўйнига олади. Умрим нодонлиғ билан ҳалок бўлди, деб афсус чекади. Бу нодонлиғ аслида унинг кишиларга ёмонлик қилгани эмас. У ёмонликдан узоқ турган бир одам. Бу нодонлиғ остида бошқа тушунча ётади. Лирик қаҳрамон ўзига ўзи ғоят талабчан. Биз юқорида унинг умри қандай эзгу ишларга сарф этилганини кўрдик. У ана шуларни етарли деб ҳисобламайди, балки янада кўпроқ эзгуликни амалга ошириш керак эди, бу кам бўлди, деб билади. Ана шуни қаҳрамонимиз нодонлиғ деб баҳолайди. Ҳаёт йўли хавфли. Йўлбошчи йўқ. Бундан афсус чекади. Бу қаҳрамон умрида уқбони (охиратни) ўйламади, авлиёларга хизмат кўрсатмади, бандалиқ қондасини жойига қўймади. Энди у шу қилганларига истиффор этгандай бўлади. Аслида бу истиффорнинг туб маъноси бошқача. Шоир ўз ҳаётининг мазмуни дунёвий, инсоний манфаатларга сарф бўлганини кўрсатмоқда ҳам. Чунки ҳамиша унинг атрофини толеъи паст, бахти қора кишилар ўраган эди. У ҳамиша шундай бағри чок, балолар даштида овора

бўлганларга мунису ҳамдард бўлди. Ана шундай бена-
воларнинг кўнглини кўтармак, уларнинг дардини енгил-
лаштирмақ авлиёларга хизмат қилиш ё охирад ўйини
қилиб, ҳаётдан чекинмоқдан кўра юз қатла афзал
эмасми?

*Мунисим толеъ забунлар, ёр бахти қоралар,
Ҳамдамим тиғи аламдин сийнаси садпоралар,
Бистарим хоки-мазаллат, тақя санги хоралар,
Ғамгусоримдур балийят даштида оворалар,
Маҳрами розим бўлуб мотамсаролардин бири.*

Бу мухаммаснинг охириги икки бешлиги хулоса, якун-
ловчи маънода. Унда анъанавий мавзу — ишқ мавзуи
асосий ўрин тутади. Шу билан юқорида баён этилган
катта ижтимоий умумлашмаларнинг кескинлиги сал
юмшатиладигандай бўлади. Гўё бу дарду ҳасратлар бахт-
сиз севги туфайли содир бўлгандай қилиб кўрсатилади.
Ҳақиқатда эса «*Даҳр аро мен чекмаган дарду балолар-
дин бири*» деб бошланадиган ушбу мухаммас том маъ-
нода ижтимоий мавзуда яратилган катта шеърӣ асар-
дир. Унинг моҳияти ижтимоий адолатсизлик, қобил
одамларнинг аччиқ қисмати, эзгулик устидан ёвузлик-
нинг ҳукмронлигини ўрнатган мудҳиш замонанинг шоир
Фурқат томонидан қаттиқ танқид қилинганидан далолат
бериб туради.

«*Буродарлар, мени бошимга тушган бу нечук савдо*»
деб бошланадиган мухаммас ҳам худди шундай маз-
мундадир. Ун икки бешлик, олтмиш мисрадан иборат
бу шеър ҳам шоир Фурқат қалбидаги аламли туйғулар
изҳори билан тўлиб-тошган. Бу мухаммасда бахтсиз
севги азоблари ва аччиқ қисматдан нолиш оҳанглари
қоришиб кетган. Аммо замон ва тақдирдан норозилик
овози, шоирнинг бахтсиз муҳаббат ва бевафо ёрданги-
на эмас, балки зулм, ноҳақлик, ёвузлик тўла даврдан
шиқояти баралла эшитилиб туради:

*Буродарлар, мени бошимга тушган бу нечук савдо,
Қарорим йўқ, қуюн янглиғ на менда манзилу маъво,
Биёбони таҳайюрда қолибмен волау танҳо,
На ёру ҳамдамим бордур, на қўлда ҳосили дунё,
Замона пурхатар, душман ададсиз, дўст бепарво.*

Бу мисраларда Ватан, она ердан маҳрум бўлиб, қуюн
янглиғ тентираган, кимсасиз, танҳо, ҳайрат саҳросида
адашган бир бенавонинг образи кўринади. Унинг на

ёру ҳамдами, на дунёда эришган бирор ҳосили бор. Унинг учун замона хавфу хатарга тўла, душманлари кўп, дўстлари эса бепарво. Кўнги́л дардларининг изҳори давом этади. Лирик қаҳрамоннинг фарёду фиғонлари янада баландроқ кўтарилади. Улар оғир, машаққатли, пурмусибат тақдирдан норозилик билан қилинаётган оҳу зорлар билан тўла:

*Чунон афсурда бўлди жисми зорим таъна тошидин,
Етиб сўзиш дилу жонимға ҳам бағрим харошидин,
Жаҳон дарё бўлиб оқти ики кўзимни ёшидин,
Ичурди шум фалак, во ҳасрато, оғулик ошидин,
Фано бўлдим, йўқ ўлдум, ушбу оламдин мени расво.*

Таъна тошларидан жисми пора-пора бўлган, дилу жони, бағри куйиб кул бўлган, кўз ёшлари дарё бўлиб оқаётган лирик қаҳрамон Фурқат шеърятининг асосий образи. Турли шеърларда у турли қиёфаларда намоён бўлади. Аммо кўнглини тўлдирган ҳис ва кечинмалари, ҳаяжонли туйғулари ҳамиша бир хил. У ёвузликдан дод дейди, ёвузлик тўла муҳит ва доирани қоралайди, захарли ошини зўрлаб ичираётган замонани лаънатлайди. Чексиз азоб-уқубатлар туфайли ўзини «*фано бўлган, йўқ бўлиб кетган*»дай ҳис қилади. Кейинги мисраларда бу оғир қисматнинг шум оқибатлари кўрсатилади. Лирик қаҳрамоннинг юраги ҳасрат қонлари билан лиммо-лим тўлган, у ёлғиз ва кимсасиз, рафиқи фақат дард, меҳнат, андуҳ, ҳолини сўровчи бирор кишиси йўқ. Рақиблари эса шоду хуррам:

*Фалакдин шиква айлаб, доду фарёд айласам камдур,
Юракка хуни ҳасрат тўлдию икки кўзим намдур,
Ки мен мундоғ уқубатда, рақибим шоду хуррамдур,
Рафиқим дард, ёрим меҳнату андуҳ ҳамдамдур,
Киши йўқ сўргидек афтодамен фарёду вовайло.*

Шундай бўлган шоирнинг:

*Фалак кажравлигидин жоми айшим ерга яксондур,
Ютуб хуноби ҳижрон таҳбатаҳ бағрим тўла қондур,*
деб хулоса қилмай иложи йўқ эди. Унинг хотири паривашларнинг зулфи каби паришон, иши фарёду афғон чекишдан иборат бўлса, бошига тушмаган ғам, алам қолмаган бўлса, бошқа қандай якунга кела олар эди. Шунинг учун ҳам бу қаҳрамоннинг «*фалак, тоқинг бузулсин, кўп балоларга дучор этдинг*» деб нидо қилиши

тамомила тушунарли ва ўринлидир. Ҳақиқатан ҳам кишини ватандан, ёрдан айирган, бошига беҳад жабру жафолар ёғдираётган фалак, яъни ўша қора ва мудҳиш замона, давр чилпарчин бўлсин, тоқи бузилиб ерга яксонликка учрасин!

А. Абдуғафуров бу тўғрида жуда ҳаққоний фикрлар билдирган: «Шоирнинг (Фурқатнинг — А. Қ.) лирик меросида танқидий муносабатга объект сифатида қўлланилган «фалак, даҳр, даврон, чарх, замона; дайр» каби мафхумларни кўплаб учратамиз. Улар ғазалларда бўлганидек, мухаммасларда ҳам рамзий образлар даражасига кўтарилиб, моҳиятан мавжуд тузумни, унинг ижтимоий-иқтисодий асосларини, тартиб-қондаларини, шунингдек ҳукмрон синфларни билдириб келади»¹.

Ушбу мухаммасда ҳам ана шундай кучли ижтимоий мазмундаги фикрлар бахтсиз севги оқибатлари тарзида, яъни лирик туйғулар либосида берилган. Энди шу оҳангларга ҳам қулоқ солайлик. Иккинчи бешликда лирик қаҳрамон ёрини тавсифлайди, унинг «ажаб бебоқу бераҳму ажаб хунрез қотил» эканидан шикоят қилган бўлади. Ер ноз саманига миниб, истиғно шамшири билан ҳар кимни ҳам қурбон қила олади. Ер чеҳрасининг гўзаллиги қуйидаги бадииятга бой мисраларда тасвир этилган:

*Ниқобин гўшасидин гул юзи андак намоёнду,
Тамошодин кўзум булбул каби сармасту нолонду,
На ҳусну на латофатду? Халойиқ барча
хайронду,
На мушкин кокул эрмиш? Турраси ҳар ён
паршонду,
Муаттарду ҳама гўё тутошиб анбари соро.*

Лирик қаҳрамон ана шундай париваш, гўзалликда танҳо бир дилбарга кўнгил берган. Аммо бу севгидан ёрнинг ўзи беҳабар, бепарво, у ошиққа ҳеч қандай илтифот кўрсатмайди:

*Фалак бедодигар бошимга солди буйла савдони,
Бало янглиғ мусаллат айлади кўп шўру ғавғони,
Қаёндин ошно қилди манга ул шўхи рағнони,
Ситамгар, пуржафо, ноошно бир моҳи анқони,
Солибду зулмидин мискин кўнгулға форату яғмо.*

¹ Абдуғафуров А. Зокиржон Фурқат. Т., 1977. 124-бет.

Маҳбуба ношнолик расмини тутган эди. У ошиққа ҳеч лутфу карам айламас эди. Энди эса ошиқ яна айрилиқ азобига мубтало бўлди. Қанчалар бераҳм ва бемурувват бўлмасин, барибир, ўша нигор «*ошиқ кўнглининг соҳибдавлати, шаҳсувори*»дир. У ошиқ кўзининг оқу қораси. Ҳозир эса ошиқ ундан айрилган. Шу сабабли ошиқнинг фигон ўти кўкка кўтарилмоқда. Ошиқ бу қайғулардан агар ўлгудай бўлса, унинг мозоридан лолалар униб чиқажак. Бу лолаларнинг кўксига доғ ўша айрилиқнинг ошиқ юрагига солган доғидан нишон беражак. Шеър лирик қаҳрамоннинг ўз ёрини соғиниб, уни бир бор бўлса-да, тўйиб кўрмоқ орзуси, унга ўз ҳасратларини тўкиб солиш тилаги, чеккан азобу уқубатларини ёрига сўйлаб бериб, сал бўлса-да, енгил тортмоқ истагининг изҳори билан тугалланади. Эвоҳ, афтодаҳол шоирнинг дардини тингловчи бирор ҳамдари топилармикин?

*Кўрар кун борму, ёраб, қайтадан ул моҳ талъатни,
Ани олдида йиғлаб, бир-бир айтсам дарду ҳасратни,
Неча кун водийи ҳижронда чеккан ранжу кулфатни,
Ёрарму ҳеч ким афтода бўлган зор Фурқатни,
Бирав ишқида расволиғда ўлган борму деб мундо.*

Шулардан кўриниб турадики, «Бурадори, мени бошимга тушган бу нечук савдо» деб бошланадиган мухаммас Фурқатнинг ҳам сиёсий лирикаси, ҳам муҳаббат лирикаси оид бир асар. Унда шоирнинг замон кулфатлари ва ўзининг аччиқ қисматидан шикоятлари ўз бадний ифодасини топган.

«*Оҳким, жонимға жаври бешумор этти фалак*» мисраси билан бошланадиган мухаммас ҳам ана шундай шеърлар жумласидандир. Бу воқеабанд шеър. Шоир унда ўз лирик қаҳрамонининг ҳаётидан катта бир даврни акс эттирган.

Мухаммаснинг бошланишида лирик қаҳрамон ўзининг ҳозирги зор ва аянчли аҳволини ҳикоя қилади. Сўнг ёр висолига етишиб, хурсандликка эришган бахтли кунларини эслайди. Сўнг якбора бу саодатдан маҳрум бўлганини афсус билан зорланиб баён этади. Шундай қилиб етти бешлик, ўттиз беш мисрадан иборат бу мухаммасда бутун бир дostonга асос бўла оладиган воқеалар тасвири берилган.

Ёридан, бахтли висол дамларидан айрилган кишилар ҳасрату надоматлари, оғир ва кулфатли қисматга

дучор бўлган шахснинг фалак кажрафторлигидан шикоятидан бошланади. Лирик қаҳрамон шундай қисматдан қаттиқ норози, уни бундай азоблар панжасига солган шаронтни, замонни қоралайди. Умуман бу фалакнинг иши ғаддорлик (бераҳмлиқ, золимлик), нота-вонларни ҳар доим ғаму андуҳга мубтало этмоқ, ошиқни ёридан айирмоқ, элу юрт оғзида бадномлик билан афсона қилмоқ:

*Оҳким, жонимга жаври бешумор этти фалак,
Нотавон жисмимни ғам бирла назор этти фалак,
Бир эмас ғаддорликларни ҳазор этти фалак,
Ёрдин айру мени бедилни зор этти фалак,
Ёшурун дардимни элга ошкор этти фалак.*

Қаҳрамонимиз тақдир азоби туфайли айрилиқ ўтида ўртанади. Кечалари билан то тонг отгунча кўз ёшлари тўкиб чиқади. Чекаётган зулм шиддатлари шу қадар кучли. Ана шундай мусибатли дамларда унга оз бўлса-да, тасалли бағишловчи ўйлар бир маҳаллар ёр билан бирга ўтказган бахтиёр фурсатларни эсламоқдир. Шу хотиралар ошиқ кўнглига далда беради. Бу ширии хотиралар Фурқат қаламининг ўткирлиги воситасида кўнгилларга равшанлик бахш этувчи гўзал лаҳзалар бўлиб, ўқувчи кўз ўнгида жонланади.

Ошиқ ўз севгилисининг ёнида, унинг энг яқин маҳрамлири орасида. У ўз маҳбубасига қалбидаги сирларини аён этади:

*Ёд ўшал кунларки, ёрим борлиқ овонида,
Мен ҳам эрдим васлининг маҳрамлирини сониди,
Ултириб дарди дилим изҳор этардим ёнида.*

Шундай ёқимли ҳодисалар ҳикояси давомида бирдан ошиқнинг чеккан фарёди эшитилади. Уни англатувчи мисралар эслаш пайтидаги оғир хўрсиниш, хотиралар қўзғотган дард таъсирида тўсатдан дув тўкилган кўз ёшлари кабидир:

*Кетти ул хуршиди моҳ пайкар, ани ҳижронида,
Интизор айлаб кўзумни ашкбор этти фалак.*

Бу оғир лирик чекинишдан сўнг яна сафоли фурсатлар тўғрисидаги ҳикоя давом этади. Уша кунларда лирик қаҳрамон фақат ёр висоли билангина эмас, балки ўз рўзгорининг бутлиги, орзу-ниятларининг амалга ошаётганлиги билан масрур эди. Гўзал боғ. Унинг қучоғида баҳор кўркамлиги муҳайё. Ошиқ гўзаллик оғуши-

да гулчеҳра нигор билан мунису ҳамдам. Ширин суҳбатлар авжида. На яширин, на ошкор бирор монеъликдан хавотирлик йўқ. Ҳар не қилса, ихтиёр ўзида. Эркинлик толиби учун бундан ортиқ бирор нарса керакми?

*Боғ аро май нўш этардим бўлса айёми баҳор,
Мунисим эрди ҳамиша бир нигори гул узор,
Йўқ эди монеъ менга ҳаргиз ниҳону ошкор,
Ихтиёрим бор эди ҳар ишни қилсам ихтиёр.*

Лекин шум фалак ҳеч қачон ҳеч кимнинг тўла бахтиёр бўлмоғига йўл қўйган эмас. Эслаш асносида ўтган умрнинг сафоли бағрига чўмган қаҳрамон ҳушёр тортиб, ҳозирги нохуш ҳолатини кўради ва минг афсус билан уни қайд этмоққа мажбур бўлади:

Ихтиёримни олиб беихтиёр этти фалак.

Шеърнинг давоми ёқимли хотиралар ва даҳшатли воқеликнинг аралаш тасвиридан иборат. Ошиқ ўша маҳаллар шодлик даргоҳида муроду мақсадига эришган эди. Ғам-ғуссалар бу даргоҳга йўл топа олмас эдилар. Аммо фалак уни ғам лашкарининг ҳужумига дучор этди. Бу ҳужум зарбаси остида у бечора бир зарра чангга айланиб кетди:

*Доим эрдим шодмонлик махфилида комрон,
Йўл тополмай ғуссау андуҳ бўлурди бағри қон...
Эрди хоки пайкарим андуҳ тоғидин гарон,
Поймоли хайли ғам айлаб ғубор этти фалак.*

Шеърда ана шундай зиддиятга тўла лавҳалар тасвири давом этади. «Бир ойнинг васлидин дармон топган мажруҳ», «Орзу боғининг бир ниҳоли навраси» бўлган навжувон йигит образлари турли бадний қиёфаларда намоён бўла боради. Аммо лирик қаҳрамоннинг қисмати жуда ачинарлидир. Унинг жони нишони ер билан яксон бўлган, меҳнату ҳижрондан юрак бағри қон. Шоир ўтмишдаги шодликлар, ҳозирги қайғулар тўғрисида сўзлар экан, бу воқеалар мантиқидан шундай хулоса чиқаради: ҳеч ким дунёдан бағри қонга тўлмай ўтмаган. Шунинг учун бу замонадан мурувват кутиш мумкин эмас!

*Ўтмагандур қонга тўлмай бағри оламдин касе,
Фурқатий, кўз тутма гардундин мурувватким, басе,
Эътибори даҳрни нозътибор этти фалак.*

«Қаён қолди» радифли мухаммас Қўқоннинг охирги хонларидан бири Худоёрхоннинг тилидан ёзилган. Худоёрхон Қўқондаги ички курашлар натижасида тахтдан воз кечмоққа мажбур бўлди ва Тошкентга қочди ва ўша ерда жон сақлади. Бир оз муддат ўтиб, хон Россия орқали чет элга кетади ва ўша ёқда вафот этади.

Фурқат Қўқонда юз берган воқеаларнинг шоҳиди бўлган. Фурқат ва Завқий ҳар бири шу хон тилидан мухаммаслар ёзишган. Фурқатнинг шу мавзудаги «Қаён қолди» радифли мухаммаси 1893 йили Н. П. Остроумов томонидан ўзбек ва рус тилларида нашр этилган. Бу мухаммас тўғрисида А. Абдуғафуров қизиқарли маълумотлар жамлаган ва биринчи бор уни таҳлил этган¹.

Фурқат ўзининг бу мухаммасида катта ҳаётий масалаларни кўтаради. Дунё иши беқарор. Бир маҳал хонлик шону шавкати сурганлар бир куни келиб хору зор бўлиб дарбадарликка мубтало бўлмоқлари мумкин. Давлатдан маҳрум бўлган кишидан эса унинг кўп яқинлари юз ўгирадилар. Кечагина унга фидокорликка қасам ичганлар бугун сотқинлик йўлига ўтадилар. Дунёнинг иши шу. Қанчалар оғир ва ачиқ бўлса ҳам буни тан олмай, кўникмай иложи йўқ. Шеърнинг туб мазмуни ана шундай:

Демши хон бир куниким, даври давронлар қаён қолди?

Сариру салтанатда ҳукму фармонлар қаён қолди?

Мунаққаш хомалар, заррин намоёнлар қаён қолди?

Равоқу пештоқу қасру айвонлар қаён қолди?

Муқарнас шаҳнишин зарқору адвонлар қаён қолди?

Сўнгра хон ўз хизматида бўлган мирзолар, ясовул, сарбоз ва ҳ.к. ходим ва нодимларини эслайди, ўз боғу ҳарамлари, хазинага тушиб турган хирожлар, кўнгулхушлик учун ўтказиладиган ову шикорлар тўғрисида сўзлайди. Сўнгра у ана шундай фароғатли ҳаётдан маҳрум бўлганини айтиб зорланади:

*Фалак чекти бу манзилга ғаму андуҳ ила рахтим,
Бошимдин кетти давлат, юз ўғирди толиғу бахтим,
Ҳаводис айлади барбод охир тож ила тахтим,*

¹ Абдуғафуров А. Зокиржон Фурқат. Т., 1977. 126—127-бетлар.

*Кўрубон қилсалар ғамхорлиғ бу ҳолати сахтим,
Менингчун жон нисор этган қадрдонлар қаён қолди.*

Айрим бешликда Қўқон музофотининг асосий ша-
харлари санаб чиқилган. Ундан биз Фарғона водийси-
нинг тўласича шу хонликка тобеъ бўлганидан хабар
топамиз, давлат чегаралари ҳақида тасаввур пайдо
қиламиз:

*Саёҳат айлар эрдим ҳар йили атрофни чандон,
Ки аввал Марғилону Андижону сўнгра Шаҳрихон,
Насўми Шоҳработимдин топар эрди фароғат жон,
Чиқиб андин шикор айлаб борардим Чуст ила*

Косон,

Эсиз ул Тўрақўрғону Наманганлар қаён қолди?

Давлатдан айрилган хондан барча саркардалар, қа-
риндошу эмукдошлар, беғу султонлар юз ўгирганлар.
Ваҳоланки, ўшалар бу давлатни, унинг роҳатини хон
билан бирга кўрган, балки давлат шукуҳини хоннинг
ўзидан ҳам ортиқроқ сурган эдилар:

*Бошингга тушса иш биз бош берай деб лоф урган-
лар,*

*Ўзум бирла ҳама давлатни ҳам роҳатни кўрганлар.
Шукуҳи давлатимни балки мендин яхши сурганлар,
Бузиб аҳдин, ёмонлиғ кунда мендин юз ўгирганлар,
Бугун ул кўрнамаклар, ваъда ялғонлар қаён қолди.*

Бу мухаммаснинг охири бешлиги ўз Ватанидан ман-
гу жудо бўлган бир ғариб мусофирнинг нола-сидир.
Ватанжудолик дарди подшоҳ учун ҳам, гадо учун ҳам
бир хил даражада оғир. Ахир XVI асрда Ҳиндистонда
ўз ҳукмронлигини ўрнатган Заҳириддин Муҳаммад
Бобур ҳам «Ўз юртни қўйиб Ҳинд сори юзландим, Ваҳ,
ваҳ, нетайин не юз қаролик бўлди» деб ўз юрти Анди-
жон, Фарғона, Самарқанддан айрилганидан ҳасратлар
чекиб, нола қилган эди-ку! «Қаён қолди» радифли му-
хаммасда шоир Фурқат Худоёрхоннинг Қўқон ҳокимия-
тидан кетганига, ўз ватанидан қувғин бўлган хоннинг
қисматига афсус қилаётгани йўқ. Шоир Ватандан ай-
рилган одамнинг ҳамма нарсадан маҳрум бўлишини,
ватан соғинчини ҳеч нарса юпата олмаслигини таъкид-
ламоқда. Афсус, бу мисралардаги фиғону нолалар охи-
ри бориб она юртидан жудо бўлган ватанпарвар шоир
Зокиржон Фурқатнинг ўз қисматига айланди, унинг
ярали юрагидан чиққан фарёд саслари бўлиб янгради:

*Қабул айлаб худо бу тавба бирла оху зоримни,
Яна Фарғонаға бир йўл етургайми гузоримни,
Қуванса нотавон кўнглим кўруб ёру диёримни,
Дуогўйлар ичинда яхши билган эътиборимни,
Дариғо, Фурқатийдек дийда гирёнлар қаён қолди.*

«Қаён қолди» радифли мухаммас бахтсизликка учраган бир кишининг ҳасрату надоматидир. Фурқатнинг бу шеърида «аччиқ киноя» ёки «айбловчи таъна» (А. Абдуғафуров) эмас, балки таҳликали, оғир қисматдан ҳеч кимнинг холи эмаслигини эслатиш бор. Шоир инсон тақдири, инсон ҳаётида Ватан, ёру диёр, яқинлар қанчаллик катта ўрин тутганини кўрсатмоқда. У қувғунди бўлган хонга таассуф билдираётгани йўқ. Аксинча, Фурқат ҳар бир инсон учун азиз ва мўътабар бўлган ватан, садоқат тушунчаларини бош ўринга қўймоқда, ватанжудоликнинг оғир изтиробларини тасвирламоқда. Яна шоир юқори табақа, хон саройи, феодал давлат бошқармасига хос бўлган ижтимоий иллатлар — хиёнат, сотқинлик, фирибгарлик ва ёлғонни қош этмоқда ва уларни зўр қатъият билан қораламоқда.

Фурқат мухаммаслари орасида «*Не журм ўтдики, биздин бунчалик Фарғона танг бўлди*» деган мисра билан бошланадиган мухаммас чуқур сиёсий ва ижтимоий мавзуларни қамраб олган. Унинг тўғрисидаги айрим фикрлар ва шеърдан баъзи парчалар ушбу асар муаллифининг «Шоир Фурқат» асарида келтирилган¹. Шеърнинг ўзи 1959 йили Қўқонда П. Қайюмов томонидан тузилган «Фурқат девони»дадир². Бу мухаммас жамъи тўққиз бешликдан иборат бўлиб, қирқ беш мисрадан ташкил топган. Шоир элу юрт бошига тушган балолар: бозорнинг касодлиги, ҳунарманд усталарнинг иши юришмай, синаётгани, номуносиб кимсаларнинг ёмонлик йўлига юриб, бойиб бораётгани, элу юрт ғамини чекувчиларнинг дил кўзгусидаги доғларни қаттиқ алам ва ташвиш билан ҳикоя қилади:

*Не журм ўтдики, биздин бунчалик Фарғона танг
бўлди,
Яна бозори йўқдин халқимиз неча гаранг бўлди,
Кетиб дастмоя қўлдин, устакор аҳли гаранг бўлди,*

¹ Қайюмов А. Шоир Фурқат. «Шарқ юлдузи» журнали. Т., 1986 З. 4-сонлар.

² Фурқат девони (қўлёзма), тузувчи П. Қайюмов, 1959, Қўқон.

*Неча парвоси йўқлар базмида қонуну чанг бўлди,
Анингчун яхшиларнинг дилларин кўзгуси занг
бўлди.*

Мамлакатнинг иқтисодий, молиявий ҳаётида янгича шароит юз берган. Алдамчилик, фирибгарлик, бир-бирини талаш авжига чиққан. Шундай ҳолатда лақма, ишбилмас, алданган бир кимсанинг саргузаштини шоир бирма-бир кўрсатади. У ҳам олғирлик йўлига кирмоқчи бўлган. Лекин мураккаб шароитда йўл тополмайди. Макр эканини билмасдан бир ҳовуч дон учун тузоққа илинган қуш сингари у алдамчиларнинг макр домига тушади. Натижада кўча-кўйда изғиб, нангу номусидан ҳам маҳрум бўлади:

*Кўринди дона деб урди ўзин, макр эрди, билмасдин,
Ўзи маълум эрди жаҳд этиб тадбир қилмасдин,
Бу янглиғ лашкари ғам жамъ ўлуб бошига келмас-
дин,*

*Юрар ҳар кўчада бир маслаҳат анга топилмасдин,
Кетиб шарму ҳаёси анда беномусу нанг бўлди.*

Бу замона одамларни бузмоқда. Қанча-қанча яхши кишиларнинг фарзандлари тарёку бангга берилиб кетганлар. Бу мудҳиш воқеълик шундайки, унда на ёш, на қари хурсандлик нима эканини билмайдилар. Бирор кишига кўнгил боғлаш мумкин эмас. Оқибат деган нарса ҳеч кимда йўқ. Фурқат оддий ва равон ифодаларда мустамлака тузумида ўрнашиб келаётган капиталистик муносабатлар қандай маънавий иллатларни келтириб чиқараётганини бирма-бир очиб ташлайди:

*Фалакни журмидин ҳеч кимсалар бўлғайми хурсанде,
Яна ёшу қарилар юрмагай лаҳза фараҳманде,
Хусусан бу замонда айламанг ҳаркимга дилбанде,
Кўруб ибрат олурсиз бир неча яштини фарзанди,
Этиб ҳар гўшада шуғл этгани тарёку банг бўлди.*

Бу мухаммасда шоирнинг элу юрт дардини қанчалар оғир чекаётгани зўр куч билан кўринади. Одамлар ўртасида ўзаро алоқалар сохталашиб бормоқда. Юзсизлик, беномуслик, ичкиликбозлик, сатанглик авж олмоқда. Ҳамақот аҳли тобора қутурмоқда. Улар халқдан талаб олинган бойликларни ўзларининг қўлларида жамлайдилар, шунинг ҳисобига айшу ишратга муккадан кетганлар. Шундай нуқсон юққан баъзилар эса емоқ учун бир парча нон тополмайдилар-у, агар қўлларига

бир пул¹ тушгудай бўлса, уни ҳам ичкиликка сарф қилдилар:

*Ҳамақот аҳли ҳоло эл аро ўзни хомуш айлар,
Текин пулга иморатлар қилиб, жўшу хуруш айлар,
Ғаҳи оҳиста шунда амри номашруғга дўш айлар,
Емакка нонд йўқ, бир пулни топса бода нўш айлар,
Кўрунг ўз наздиға аррош топиб чун паланг бўлди.*

Шоир эл бошига тушаётган мусибатлардан қаттиқ изтироб чекади. Ўлканинг иқтисодий-молиявий ҳаётида содир бўлган янги кўринишлар — вексель, банк, кредит, член ва ҳ.к.лар турли корчалонларга фойда келтирар, ҳалол, тўғри одамларни эса бадтарроқ хонавайрон этар эди. Шоир халқ аҳволига қайғуриб ёзди:

*Кредит катта деб онан, фаонан банкада тайёр,
Членлардин кўрар борган ҳамоно беадад озор,
Келиб раста ичига кимсага қилмас буни изҳор,
Вале зоҳирда соғу ботинида ўлгудек бемор,
Хўлоийқ таъни анга гўйё тири туфанг бўлди.*

Бу ерда янги ўрнашиб келаётган иқтисодий омилларнинг моҳиятини тушуниб етмаган, улардан фойдаланишга интилган, аммо банк, ундан олинадиган кредитнинг очкўз чангалига тушиб хонавайрон бўлган бир майда савдогарнинг образи бор. У членларнинг юз таъна ва озорларига чидаб, банкдан кредит олади. Сўнг уни қайтариб тўлай олмасдан зарарга қолиб кетади. Аммо бу сирнинг очилишидан кўрқиб, раста аҳлига ўзини кўринишда соғ сифатида кўрсатади. Ичи эса кўрган зиёнларидан бутунлай бемор. Чунки бу аҳволда унинг эшитар таъналари туфанг ўқидай бўлар эди. Вексель балосига учраб, эсу ҳушини йўқотган, бор-будини йўқотган битта бугина эмас. Бундай иши чаппасидан кетганлар жуда кўп. Улар саккиз юз насяга ўтадиган молни икки юз нақд пулга сотиб, қарзларини тўлайдилар. Шу билан зиёнга ботиб, ишлари касод бўлади:

*Бале сизларгаки, вексель ғамида боши қотганлар,
Боқалмай кимсаларга аҳлу ҳушини йўқотганлар,
Саккиз юз нася молни икки юз нақдига сотганлар,
Ани бир навъ этиб пулдор аҳлига узотганлар,
Наво қилмасмусизким, риштаи торинг таранг
бўлди.*

¹ Икки пул бир тийин бўлади. Бир пул — ярим тийин. (А.Қ.)

Могу дунё, бойлик кетидан қувиб, эсу ҳушини йў-қотганларни шоир ҳушёрликка чақирмоқчи бўлади. Икки кунлик умр учун ғуруга берилиб кетмаслик керак. Фалакнинг айлануви шундайки, ҳар бир беҳуда интилишнинг оқибати вой! Киши, ким бўлмасин, хоҳ Машриқнинг шоҳи, хоҳ Фағфур (Чин хоқони), шу оддий ҳақиқатни унутмаслиги керак. Ваҳоланки, пулпараст, молпарастлар дунё кетидан қувадилар, қаерда бой пулдорлар бўлса, шулар билан топишиб апоқ-чапоқ бўладилар:

*Ду рўза умрдурким, урмушинга бўлмағил мағрур,
Фалак даврида, билгил, барчани қилган ишидур ғўр,
Агар Машриқни шоҳи, эурсен давлати Фағфур,
Чин ихлосинг билан шому саҳарлар манзилинг-
рантур,
Яҳудий бой тоғою пирсиён фирма буванг бўлди.*

Шеър охирида Фурқат ўзининг жафокашларга ҳамнишин эканини, қалбининг ғам ва кулфатга тўлалигини изҳор қилади. Бу кулфатлар элу юрт ғамида, халқнинг бошига тушаётган оғир савдолар туфайли.

Мухаммас ғафлат, нодонлик, беномусликни қатъий равишда қораловчи мисралар билан якунланади:

*Жаҳон ичра менингдек бўлмагай расвою бадкирдор,
Жафога ҳамнишини ғам билан кулфатга хизматкор,
Ситам етган сари ғафлатдин асло бўлмадим бедор,
Менинг Фурқатлигим шулдурки, бергандур бир иш
озор,
Кийиб яхши этик мардона, хотинлар сатанг бўлди.*

ФУРҚАТНИНГ МУСАДДАСЛАРИ

Фурқат шеърятининг дурдоналаридан бири бўлган «Сайдинг қўябер сайёд...» шеъри адабиёт аҳли ва кенг китобхонлар, шеър мухлислари орасида катта шухрат қозонган, куйга солиб куйлаб келинмоқда. Кўп шоирлар бу мусаддасга ўхшатма қилиб шеърлар ёзганлар. Адабиёт тадқиқотчилари бу шеърга бағишлаб мақолалар ва талқинлар яратганлар. «Сайдинг қўябер сайёд...» нинг яратилиши тўғрисида турлича тахминлар бор. Улар ҳақида А. Абдуғафуров ўз китобида эслатиб ўтган¹. Ш. Юсупов ҳам бу шеърнинг яратилиш тарихи

¹ Абдуғафуров А. Зокиржон Фурқат. Т., 1977. 131-бет.

тўғрисида эшитганларини эълон қилган¹. Биз ҳам бу мусаддаснинг қандай юзага келгани тўғрисида эшитганимиз бир воқеани айтиб ўтамиз.

Фурқатнинг ёш, севикли рафиқаси фожиёна ҳалок бўлгач, шоирда беқарорлик пайдо бўлди ва у кучая борди. У бир ерда турғун бўла олмас, доимо турли жойларда кезиб юрар эди. Фурқат бу вақтда Қўқон атрофидаги анча қишлоқларда бўлди. Охири у Қўқондан бош олиб чиқиб кетди.

Ана шу беқарорлик авж олган кунлардан бирида қишлоқлараро борар экан, сахрога туташган дала йўлида бир овчини учратади. Суворий овчи бир ўрғочи кийикни тутиб боғлаб олган ва отнинг эгарига қантариб келмоқда эди. Шоир тушкун оҳунинг жовдираб термулган кўзларига боқди. Бу кўзлар ҳалок бўлган севгилисининг шахло кўзларини эслатди. Сайд бўлган оҳунинг аянчли суврати шоирга қаттиқ таъсир қилди. Шу таъсир остида Фурқат ўзининг «*Сайдинг қўябер сайёд, сайёра экан мендек*» деб бошланадиган шеърини ёзди².

Бу шеър Фурқатнинг зулм ва зўравонликка, ёвузлик ва шафқатсизликка қарши кўтарган исёнидир. Шоир тутқунлик ва бандилик занжирларини чилпора қилишни истайди. Иқболи нигун, бахти қораларнинг оғир аҳволига ачинади, уларга чин юракдан ҳамдардлик изҳор этади. Чўнки уларнинг аянч ҳоли шоирнинг ўз аччиқ тақдирига монанд эди:

*Сайдинг қўябер сайёд, сайёра экан мендек,
Ол домини бўйнидин бечора экан мендек,
Ўз ёрини топмасдан оввора экан мендек,
Иқболи нигун бахти ҳам қора экан мендек,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садпора экан мендек.*

Шоир тошбағир овчига илтижо қилиб бу бечора тутқунни озод қилишни сўрамоқда. Аммо бу мурожаат бенатиха қолди. Лекин раҳмдил ва инсофли одам ўз мақсадидан чекинмайди. У кийикни банд қилиб турган таранг арқонларнинг кесилишини истайдн; асира эркинликка эришиб, озод оёқлари билан чапак чалгандай

¹ Юсупов Ш. «Фурқат йўлларидан». Т. 1984. 88—99-бетлар.

² Бу ҳикояни Қўқон адабий муҳитини яхши билган ва тадқиқ этган муҳтарам отамиз П. Қайюмовдан эшитган эдим. (А.Қ.)

дикиллаб чопиб ўйнасин, дейди; банди оҳунинг хўрлик-да ўз ёри билан топнишиб, хурсандликка эришувини жону дилдан тилайди:

*Кес риштаниким, қилсун чаппаклар отиб жаста,
Ҳажрида алам тортиб бўлди жигари хаста,
Тоғларга чиқиб бўлсун ёри била пайваста,
Кел, қўйма бало доғи бирла ани побаста,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садпора экан мендек.*

*Беш кун сени даврингда бечора хиром этсун,
Оҳулар ила ўйнаб, айшини мудом этсун,
Емғир суви тўлганда тоғ лолани жом этсун,
Ҳаққингга дуо айлаб умрини тамом этсун.
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садпора экан мендек.*

Бераҳм овчи бу нолаларга заррача парво этмади. Шоир бевосита сайёдга мурожаат қилишда давом этади. Бандининг аячли аҳволига, оғир бандларга тоқати қолмаган бўлса-да, кўрсатаётган сабр-бардошига, зор термулган кўзидан оқаётган ёшларга у золимнинг диққатини тортмоқчи бўлади. Агар бу тутқуннинг ёлғиз бошига раҳми келмаса, уни кутиб ётган йўлдошига раҳм қилсин, ахир!

*Саргашта бу водийда бир бошига раҳм этгил,
Йўқ тоқати бандингга бардошига раҳм этгил,
Йиғлаб сенга термулар, кўз ёшига раҳм этгил,
Раҳм этмасанг ўзига, йўлдошига раҳм этгил.
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садпора экан мендек.*

Бу на қисматки, тириклик сабаби далага чиқса, бир домга йўлиқади. Чиқмаса, бир чеккада ҳалок бўлади. Наҳотки, тоғда лолалар очилиб, ҳар ерда баҳор нашъаси намоён бўлиб турган бир пайтда бу бечора оҳуга олам торлик қилса?

*Тоғда очилиб лола ер сабза баҳор ўлса,
Охир бир нечук бедод, олам анга тор ўлса,
Чиқмай деса жойидин узлатда фигор ўлса,
Гар чиқса баногоҳе домоға дучор ўлса.
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садпора экан мендек.*

Шоир мушфиқ сайднинг ғамхўри. У золим ҳибсчиға таъналар қилади. Бу бегуноҳ тутқунни боғлаб, уни ўлдирмоқчи бўлганидан қайғуланади. Оҳунинг кўксини доғ этгани учун сайёдни қоралайди. Агар овчининг мақсади ўз бандисини сотмоқ бўлса, менга сотгин, деб овчидан илтимос қилади. Ишқилиб, шу бечора эркинликка эришса бас! Шоирнинг эзгу тилаги шу:

*Бечорани зулм айлаб қўл бўйнини боғлабсен,
Ҳар сори чекиб судраб ўлдурғали чоғлабсен,
Кўксини жафо бирла лола каби доғлабсен,
Сот менга, агар қасдинг, олғувчи сўроғлабсен,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садпора экан мендек.*

Фурқатнинг бутун меҳру муҳаббати шу асирада; орзу-умиди унинг ҳаётини сақлаб қолиш ва озодликка эриштиришдан иборат.

Шоир ҳамиша бутун вужуди билан зулм туфайли беҳуш девоналар, кўз ёши тўкаётган асирлар, ғам сели кўнглини хуноб этган бебахтлар тарафида эди.

*Йўқ ҳуши пари теккан девонага ўхшайдур,
Кўз ёши яна тўлган паймонага ўхшайдур,
Ғам сели билан кўнгли вайронага ўхшайдур,
Фурқатда бу сайдулло ҳайронага ўхшайдур.
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садпора экан мендек.*

Кўриниб турибдики, бу шеър Фурқатнинг барча мусибат дийдаларга ғамхўр ва меҳрибон эканлигининг тимсолидир. Шунинг учун ҳам бу шеърдаги шоир қалбининг фиғону фарёдлари барча эрксевар кишилар юрагида акс-садо топди ва шу билан шоир ижодининг бу олий маҳсули ўлмас ҳаёт касб этди.

Фурқат қаламига мансуб яна бир мухаммас «Оҳ-ким, дай шиддатидин биргина жўш этмадим» деган мисра билан бошланади. А. Абдуғафуров бу мусаддасни Фурқат Тошкентдан чиқиб кетиш арафасида ёзган, деб ҳисоблайди¹.

Бу шеърнинг лирик қаҳрамони Фурқатнинг бошқа кўпгина шеърларидаги каби бебахт, дарбадар, иқболи нигун бир шахс. У ҳаёт лаззатларини кўрмаганидан

¹ Абдуғафуров А. Зокиржон Фурқат. Т., 1977. 42-бет.

шикоят қилади, бирор яқин мунис, ҳамхонаси йўқлигини айтиб зорланади:

*Мунис ўзга бир нигори жилва бардўш этмадим,
Роҳат айлаб кеча тонг отгунча оғуш этмадим.*

Ҳар олтиликнинг охирида такрорланадиган бу байт лирик қаҳрамоннинг ҳолати ва кайфиятини яққол тасвирлайди. Ундан олдин келадиган тўрт мисра эса, ана шу ҳолатнинг шарҳи, кенгайтирилган изҳори. Ҳар олтиликнинг охирида бу байт унинг мантиқий хулосаси каби туюлади.

Лирик қаҳрамон ҳамиша ҳаётга ҳушёр кўз билан қарайди. У бирор лаҳза ақлу ҳушини тарк этган эмас. Унинг фикрлари шундай ҳушёрлик билан амалга оширилган жиддий кузатишлар натижасида туғилган. Унинг ҳамма шикояти фалакдан, яъни батонадан. Бу давр унинг истак ва интилишларига нисбатан тескари айланади. Қанча оҳу фарёд қилмасин, фойдаси йўқ. Замон унинг жонига зулм қилишдан тинмайди. Бахти чуқур уйқуда, бирор лаҳза бу уйқудан уйғонмайди. Замона билан тескари, унинг кажрафторлигига қарши бош кўтарган якка-ёлғиз бир кишининг тақдири шундай эди:

*Даҳр аро ҳаргиз фалак рағйим билан айланмади,
Додлар қилдимки, кажравлик йўлидин ёнмади,
Даҳри дун жонимга бедод айламоғдин қонмади,
Вой, бир бахтим оғир уйқусидин уйғонмади.
Мунис ўзга бир нигори жилва бардўш этмадим,
Роҳат айлаб кеча тонг отгунча оғуш этмадим.*

Агар бу муқаддас Тошкентдан чиқиб кетиш арафасида ёзилган бўлса, унда шоир ўзининг ўтган умрига яқун ясагандай бўлади. Ўз ватанида яшаб, элу юрт орасида бўлиб, шоир сифатида ном чиқариб, эътироф ва ҳурмат қозонган бир адиб нега бундай қайғули ҳасрат чекади, нега у аччиқ қисматидан нолийди, аммо ундан қутулиш йўлини топмайди? Чунки бу шеърни тўлдирган дардлар ва ундан чиқаётган фиғонли нолалар бир мунис топиб у билан хушвақтлик тополмай армонда қолган кишининг ҳасрати эмас (гарчи бундай ҳасрат ҳам эшитилса-да), балки элу юрт, халқнинг оғир ва машаққатли тақдирини кўриб, юраги эзилаётган халқпарвар бир зотнинг чекаётган изтиробларидир. Мутафаккир шоир ўз халқини бу оғир аҳволдан қутқармоқни истаydi, унинг бахт-саодатга эришиш йўлини тинмай

ахтаради, ammo эзгу мақсадларининг амалга ошмоғи мумкин эмаслигини кўриб қаттиқ қайғуради. Шоирнинг ғамли унларига боис шу. Айни замонда Фурқатнинг шахсий тақдири ҳам аянчли эди. У ўз ватанида ёлғиз ва кимсасиз. Эҳтимол ғурбатга журъат этганига бу ҳам бир туртки бўлган бўлса. Шунинг учун ҳам шоир қалами дарду ҳасрат, алам тўла мисраларни биринкетин қоғозга тушира боради:

*Умр ўтар, афсуским, доим асири ғам бўлуб,
Кўрмайин дунё ҳузурин соате хуррам бўлуб,
Долдек меҳнат юки остида қаддим ҳам бўлуб,
Бори дунёга келиб мен лоақал одам бўлуб.
Мунис ўзга бир нигори жилва бардўш этмадим,
Роҳат айлаб кеча тонг отгунча оғуш этмадим.*

Ўзгалар умрларини хуш ўтказадилар. Улар «толийни ҳамдам, иқболни ёвар топиб» бир пари-пайкар билан биргаликда хушвақтдирлар. Фурқат эса на Тошкентда бир оз зар топди, на бирор мунис улфат. Шундай фикрлар изҳоридан сўнг Фурқат ўтган умрига якун ясайди. Ёшлик йилларидаги орзулари амалга ошмади. Амалга ошган барча ишлар («тули амал») эса умид уйини хароб этди, холос. Бу надоматлардан шоирнинг жону дили куйиб кабоб бўлди. Шундай ғамларда унинг юракбағри қонга тўлган, кўксида доғлар ўрнашган:

*Ранжлар тортиб келиб бу бевафо дунёга ҳайф,
Кўз очиб айлаб назар дунёву мофиҳога ҳайф,
Кечти умру етмадим бу мақсади аълога ҳайф,
Маскан айлаб неча кун бир гўшаи танҳога ҳайф.
Мунис ўзга бир нигори жилва бардўш этмадим,
Роҳат айлаб кеча тонг отгунча оғуш этмадим.*

Гардун (осмон, бу ерда даврон, замона маъносида) уни ўз мақсадига етказмади, унинг иқбол тонгини қора шомга айлантирди:

*Айши оламдин мени гардун чу ноком айлади,
Субҳи иқболимни идбори била шом айлади,
Энди эрмас жаври бедодини модом айлади,
Пухта корим, Фурқатий, айлад ҳасад хом айлади.
Мунис ўзга бир нигори жилва бардўш этмадим,
Роҳат айлаб кеча тонг отгунча оғуш этмадим.*

Бутун умри давомида ўзининг кўзлаган олий мақсадларининг амалга ошмоғига умидини йўқотган, шах-

сий ҳаётида бебахт бўлган шахсинг образи бу шеърда аниқ кўриниб туради. Бу лирик қаҳрамон — шоир Фурқат. У ёвуз ва мустабид замонага қарши исён кўтарди. Аммо мудҳиш воқелик шоирни ҳар томонлама қийноққа солди, ўзининг бор даҳшати билан уни эзди. Фурқат ўз халқининг бахтли, саодатли, маърифатли бўлишини тилар эди. Аммо бир томондан, мустамлакачи чоризм, у билан оғиз-бурун ўпишган маҳаллий реакция; иккинчи томондан, омма ўртасида катта таъсир кучига эга бўлган мутаассиб руҳонийлар, қолоқлик ва жаҳолат ҳаммаси бирданига исёнкор шоирни таъқиб остига олдилар. Фурқат ўзи айтганидек, «*замона пурхатар, душман беадад, дўст бепарво*» бўлган шароитда яшади ва ижод қилди. Лекин шоир қалбини нурга тўлдириб турган; унга чексиз куч, қувват, илҳом бағишламоқда бўлган ўз халқига муҳаббат олови ҳеч қачон сўнмади. Фурқат ўз мақсадлари мақомида қойим турди, эл бахти учун курашчи сифатида тарихга кирди.

ХУЛОСА

Фурқат шеърлари орасида бир нечалари ҳаёт гўзаллиги, ундан баҳраманд бўлмоқ истакларини ифодалайди. Яна ёр жамолининг фусункорлиги, чиройи тасвирига бағишланган шеърлари ҳам оз эмас. Шунинг учун ҳам бундай шеърлар шоир Фурқат келажакка умид руҳида, ҳаётсеварлик мавқеида туриб ижод қилган шоирдир, деган фикрни туғдирган. Чунончи, А. Абдуғафуров ёзади: «... оптимистик руҳ, ҳаётсеварлик, келажакка умид билан қарашлар унинг (Фурқат лирикасининг (А. Қ.) гоёвий моҳиятини ташкил этади»¹. «Ўзбек адабиёти дарслиги»да қайд этилганидек: «Фурқат лирикасида яратилган ижобий қаҳрамоннинг энг муҳим хусусияти шуки, у ҳаётни севади, ҳаёт гўзалликларидан лаззатланишга интилади»².

Бу ҳар иккала муҳтарам олимлар Фурқат ижодининг зукко билимдонларидандирлар. Шу иккала олимнинг кўрсатилган китобларига каминанинг ҳам даҳлдорлиги бор (дарсликка муҳаррир, монографияга тақризчи сифатида). Аммо тадқиқотлар давом этар экан, янги-янги мулоҳазалар уйғонмоғи табиий. Шундан келиб чиқиб, баъзи фикрлар билан ўртоқлашув зарурияти туғилди.

Фурқат ижоди, хусусан, унинг лирикаси учун ҳаёт ва инсон гўзаллиги, ҳаётдан баҳрамандлик-кайфияти албатта хос. Умуман, бадний ижод манбаи ана шу гўзалликдир. Аммо ҳар бир шоирда бўлгани каби Фурқат ижоди ҳам ўзининг турли босқичларига эга. Маълум бир босқичда Фурқат лирикасида ҳақиқатан ҳам оптимистик руҳ, ҳаётсеварлик устун ўрин тутди. Фурқат Янги Марғилондан Қўқонга қайтгач (1880), маълум бир муддат Қўқонда муқим яшади ва ижод қилди. Ана шу даврда яратилган шеърларида шу келажакка ишонч билан қараш, шўх, ҳаётсеварлик оҳанглари баралла

¹ Абдуғафуров А. Зокиржон Фурқат. Т., 1977, 118-бет.

² Каримов Ғ. Ўзбек адабиёти дарслиги (олий мактаб учун). Т., 1975. 155-бет.

эшитилади. Турмуш шароитининг тақозосига кўра, 1886 йилдан Фурқат ўз туғилиб ўсган Қўқон шахрини тарк этади. У Марғилонда уч йил яшаб, сўнг Қўқон, Хўжанд орқали Тошкентга келди. 1889—1891 йиллари Тошкент адабий муҳитидаги Фурқат ижодида маърифатпарварлик йўналишининг шаклланиши ва авж олинганини кўрамиз. Сўнг шоирнинг гурбат йиллари бошланди. Шунинг учун Фурқат ижодини шу босқичлардан айру ҳолда таҳлил этмоқ тўғри бўлмас. Ҳар бир жараён каби Фурқат ижодининг руҳи ва характери айрим ўзгаришларни бошидан кечирган. Шоир Қўқонда ўз устозлари ва дўстлари даврасида ижод билан машғул бўлганда, ижодининг илк давларида, ҳаётида айрим мунтазамлик бўлган чоғларда, ҳали катта ҳаёт мактабида энди таълим ола бошлаган йиллари унинг ҳаёт, инсон гўзаллиги, ундан баҳрамандлик тўғрисида шўх ва жўшқин шеърлари пайдо бўлди. Уларга умидворлик, ҳаётчанлик кайфияти хос. «Хўқанди латиф»дан узоқлашиб, мусофирлик йўлларида юрган пайтларида дардчил туйғулар шоир ижодида кўпроқ ўрин эгаллай бошлади.

Фурқат ижоди учун Тошкент даври жуда муҳим аҳамиятга эга. Бу даврда шоир маданий ҳаёт, замонавий турмуш тарзи билан яқиндан танишди. У ўз халқининг замонавий тараққиётдан қанчалар орқада қолиб кетганлигини яққол кўрди. Унинг юраги феодал ва мустамлака қуллиги кишанларига мубтало бўлган халқи учун ҳамийша куюнар эди. Бу даврда ана шу дардли кечинмалар тўлқини зўр куч билан тугён қилди. Ўз халқини оғир ва мудҳиш аҳволдан қутқаришни шоир маърифатда кўрди. Шу даврда Фурқат маърифатпарвар шоир сифатида шаклланди. Ўз замонаси ва муҳитидан илгарилан кетган мутафаккир шоир ёлғизликка мубтало бўлган эди. Бу ҳол шоир ижодида ҳазин гамгликни келтириб чиқарди. Туркистондан чиқиб кетишга мажбур бўлгандан сўнг эса шоир ижодида бош мавзу гурбат бўлиб қолди. Ватанни соғиниш, уни ичкиб ёдлаш, ватанга қатмоқ иштиёқи, ватанжудоликдан ҳасрат бу вақтда Фурқат ижодида асосий ўрин тутди.

Шунинг учун Фурқат шеърляти учун келажакка ишонч руҳи, ҳаётсеварлик асосий белги бўлади, дейиш бу ижодга бир томонлама ёндашувни кўрсатади. Ватандан айрилган одамда бундай руҳ бўлиши қийин.

Бу фурсатдаги (ғурбатдаги) Фурқат шеърлари учун ватандан айрилиқ туфайли пайдо бўлган оғир дард-мандлик, ҳазинлик асосий белгидир.

Ижод йўллари мураккаб. Шоир қалби нозик. Мутафаккир тақдири мушкул. Фурқат ижодини кузатар эканмиз, юқоридаги барча омилларни ҳисобга олган ҳолда хулосалар қилмоғимиз шарт. Аммо, энг муҳим хулоса шуки, қачон ва қандай шароитда бўлмасин, Фурқат халқ бахти-саодатини кўзлаган, ўз халқига чин юракдан муҳаббат қўйган халқпарвар шоир, бу халқнинг бахтли келажагини илм-фан, маориф ва маданиятда кўрган маърифатпарвар мутафаккир; ўз Ватанининг гуллаб-яшнашини бутун вужуди билан тилаган, лекин бу Ватандан абадий жудо бўлган ғурбаткашида, ватанпарвар сифатида авлодлар қалбида мангу яшайди.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Фурқат газаллари	7
Йил фасллари	31
Муҳаббат мисралари	42
Устозлар сабоғи	54
Навой газалларига Фурқат мухаммаслари	61
Фузулиёна газаллар	75
Машраб газалига мухаммаслар	82
«Ғамхона қилиб кетдинг»	85
Ҳамкорлик самаралари	90
Кўнгил дардлари	94
Фурқатнинг мусаддаслари	116
Хулоса	123

АЗИЗ ҚАЮМОВ
ШЕЪРИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Тошкент «Ўқитувчи» 1997

Таҳририят мудирин *Х. Ҳайитметов*
Муҳаррир *Ҳ. Юсупова*
Бадий муҳаррир *З. Абдурасулов*
Техн. муҳаррир *С. Турсунова*
Мусаҳҳиҳ *З. Ғуломова*

ИБ № 7078

Теринга берилди 25.10.96. Босишга рухсат этилди 2.12.96. Формати 84x108/32. Тип қоғози. Кегли 10 шпонсиз. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б.л. 6,72. Шартли кр.-отт. 6,825. Нашр. л. 6,38. 3000 нусхада. Буюртма № 407.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома 13-48-96.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1. 1997.

Қ 3 3

Қаюмов Азиз.
Шеърят жилолари. — Т.: «Ўқитувчи»,
1997.— 128 б.

ББК Ўз2